

SZALAI ERZSÉBET

A RENDSZERVÁLTÁS MÉRLEGE

A KELET-EURÓPAI ÚJKAPITALIZMUS VÁLSÁGA – A MAGYAR PÉLDA

A tanulmány fő megállapítása, hogy a kelet-európai újkapitalizmus súlyos válságát éli, mint rendszer került válságba – és ennek fényében a húsz évvel ezelőtt megkezdődött rendszerváltás lényegében véve megbukott. A tanulmány döntően az ide vezető utat, ezen út fő állomásait, csomópontjait mutatja be és jellemzi. Mindezt a globális térben elhelyezve, hiszen Kelet-Európa története – különösen a globalizáció korában – csak a nemzetközi viszonyokba ágyazottan, annak változásaival összefüggésben érthető meg. A kelet-európai válság okait és folyamatát a szerző döntően a magyar példán mutatja be, bizonyítva azt, hogy a magyarországi válság elemzésével közelebb kerülhetünk a kelet-európai válság okainak és következményeinek megértéséhez is. Ehhez kapcsolódóan bizonyítja azt is, hogy a magyarországi válság nem csupán a kelet-európai, de a globális újkapitalizmus általános válságának felnagyított tükörképe, sűrítőménye is. Erre a tükörszerepre pedig Magyarországot sajátos – kompország jellegével összefüggő – szocialista múltja teszi alkalmassá. Mindazonáltal ez a múlt nem oka, hanem csupán katalizátora annak, hogy a kapitalizmus általános válsága a magyar válságban paradigmatiserővel jelenhessen meg.

BEVEZETÉS

Bizonyítandó tétel, hogy a kelet-európai újkapitalizmus súlyos válságát éli, mint rendszer került válságba – és ennek fényében a húsz évvel ezelőtt elkezdődött rendszerváltás lényegében véve megbukott. „A dolog története ő maga” – mondta Hegel [1917] – ezért tanulmányomban döntően az ide vezető utat, ezen út fő állomásait, csomópontjait fogom bemutatni és jellemezni. Mindezt a globális térben elhelyezve, hiszen Kelet-Európa története – különösen a globalizáció korában – csak a nemzetközi viszonyokba ágyazottan, annak változásaival összefüggésben érthető meg. Végül az utolsó két fejezetben néhány elméleti következtetést fogalmazok meg.

A válság okait és folyamatát döntően a magyar példán mutatom be. Ezt az teszi lehetővé, hogy elsősorban Szelényi Iván [2009] legújabb kutatásai alapján látható: a kelet-európai rendszerváltó országok többségének – különösen a 2008 ősztől kibontakozó világgazdasági válság hatásainak tükrében – nagyjából hasonló eredetű, vagyis hasonló okokra visszavezethető krízissel kell jelenleg szembenézniük. A másik ok, amely miatt a magyar példa különösen érdekes lehet, az eme példa paradigmatiserő jellege. Magyarországot – földrajzi elhelyezkedésétől sem függetlenül – szokás *kompországnak* nevezni: ez azt jelenti, hogy viszonyaiban összegződik mindaz, ami

A tanulmány első változatához fűzött értékes kritikai észrevételeiért köszönet illeti Bartha Esztert, Huszár Ákost, Koltai Mihályt, Pitti Zoltánt és Somlai Pétert.

Kelet-Európa országait a Nyugat és a Kelet közé – mintegy összekötő láncszemként – helyezi. E kompozíciós léttel összefüggésben ezen kicsi, nyersanyagszegény ország társadalmában soha nem volt idő és tér arra, hogy a társadalom makroviszonyait a társadalom méhéből elinduló lassú, szerves folyamatok egymásra épülése, felhalmozódása alakítsa ki – a makrotársadalmi viszonyokat a reneszánsz kora óta mindig külső hatalmi tényezők határozták meg. Egymást követték e szempontból a Török Birodalom, a Habsburg Birodalom, Németország, a Szovjetunió – jelenleg pedig a globális tőke fő nemzetközi intézményei a meghatározóak. Magyarországnak ez a kiszolgáltatott, szerves fejlődést erősen gátló helyzete pedig hűen tükrözi Kelet-Európa szintén köztes, alávetett helyzetét.

A kompozíció jelleggel az is magyarázható, hogy – most csak az elmúlt hatvan évre tekintve – Magyarországon „minden előbb kezdődött”, mint a többi kelet-európai országban. Így a létezett szocializmus keretei között – Jugoszláviát kivéve – előbb indult meg a gazdaság piaci elemeinek megjelenése (1968-tól), majd a gazdasági rendszerváltás (az 1980-as évek elejétől). És előbb mutatkoztak meg a 2007–2008-tól kibontakozó globális válság súlyos hatásai is. (A kelet-európai országok közötti konkrét hasonlóságokat és mégiscsak meglévő különbségeket a tanulmány néhány pontján még röviden érintem, majd utolsó fejezetében bővebben is taglalom.)

Tanulmányom történeti része lényegében véve közel negyven éves munkásságom sok helyütt tézisszerű összefoglalása, ezért számos gondolata marad kifejtetlen, maradhat hiányérzetet keltő. (Ezeket a pontokat mindig hivatkozom a bővebb és árnyaltabb, összetettebb valamint empirikusan is alátámasztott kifejtést tartalmazó munkára.)

1. A POLITIKAI RENDSZERVÁLTÁS TÖRTÉNELMI HÁTTERE

Az 1970-es évek végére a létezett szocializmus mint sikertelen modernizációs, utolérési kísérlet súlyos válságba kerül: nyilvánvalóvá válnak a rendszer gyógyíthatatlan belső bajai. E rendszer hatalmi elitje az 1956-os forradalom után hiányzó politikai legitimitását a fogyasztás folyamatos bővítésével igyekezett pótolni, ellensúlyozni, mivel azonban az erőforrások elosztása során már régóta a hatékony területekről a nem hatékony területekre áramoltatta azokat, a rendszer belső erőtartálékai erre az időre szükségképpen és tökéletesen kimerülnek – felszínre kerül ezen rendszer erős eladósodási hajlama. A további expanzió, sőt utóbb a fennmaradás is súlyos külső korlátba ütközik [Lásd erről részletesen Szalai 1989a, 1989b, 1991, 2005a].

A vázolt strukturális válság ugyanettől az időszaktól kezdődően az azt artikuláló és belőle kiutat kereső *társadalmi elleneltek* megszületését és megszerveződését katalizálja. Magyarországon ezen elleneltek a késő-kádári technokrácia, a demokratikus ellenzék és az új reformer értelmiség. A késő-kádári technokrácia a hatalom sáncain belül az 1980-as évek elejétől felnövekvő új, nyugatos nemzedék. Számára a legfőbb értékek gazdaságiak, ezen belül is elsősorban piaciak, és a piaci viszonyok nyomokban már korábban létező kiterjesztésére irányulnak. A demokratikus ellenzék a hatalom sáncain kívül elhelyezkedő marginalizált vagy marginalizálódó fiatal értelmiség. Az új reformer értelmiség pedig társadalmi státuszát tekintve a késő-kádári technokrácia és a demokratikus ellenzék között helyezkedik el, pontosabban

a kétfajta státusz kínálta szerepek között ingadozik. A demokratikus ellenzék és az új reformer értelmiség céljai elsősorban politikaiak, és döntően a társadalom makro- és mikroszöveiben egyaránt jelentkező válság [Erős 1988; Lányi 1988; Losonczi 1989; Szalai 2005a] kezelésének, valamint a politikai demokrácia megteremtésének, kiszélesítésének igényét jelenítik meg. Mivel azonban *hatalmi* korlátként az időben előrehaladva elsősorban egy gazdasági tényező, a növekvő eladósodás jelenik meg, ütközésképes társadalmi ellenelítként elsősorban a gazdasági egyensúlyteremtés követelményének hangot adó, és utóbb már a *teljes* piaci és külpiaci nyitást szorgalmazó, valamint a nyugati fogyasztói modell elérését célként meghirdető késő-kádári technokrácia képes megszerveződni és erőt felmutatni.

Ugyanakkor az adott ellenelít meg születése és tevékenysége korántsem autonóm, vagyis pusztán nemzetállami kereteken belül értelmezhető folyamat, hanem – különösen az 1980-as évek elejétől – döntően a nemzetközi gazdasági-pénzügyi szuperstruktúra [Szalai 2008] elvárásainak és nyomásának következménye is.

E „szuperstruktúra” szerepe a világban az 1970-es évek közepétől erősödik. Ekkortól ugyanis a jóléti kapitalizmus béklyóit a profitráta általános süllyedése [Robert Went 2002; Kliman 2010] miatt önmagáról levetni kívánó nemzetközi nagytőke nyomására átfogó neoliberális fordulat veszi kezdetét. Innentől számítom az *újkapitalizmus* korszakát. Ennek lényege, hogy a korábbi – a kapitalizmus hosszú távú szempontjából is jótékony politikai, gazdasági és társadalomlélektani – korlátaikat áttörő, önmagáról levető globális tőke önpusztításba kezd. Elkezd felfalni önnön létfeltételeit, elsősorban a humán tőkét és a korábbiaknál is szűkösebb ökológiai erőforrásokat. Az újkapitalizmussal a kapitalizmus „válságtörténetének” egy új, az előzőektől minőségileg eltérő, hosszú korszaka veszi kezdetét [részletesen lásd Szalai 2008].

A centrumkapitalista országokban is érzékelhető válságjelek bázisán a nemzetközi osztályharc fokozódik, amelyben a kapitalizmus jóléti vívmányaitól megszabadulni kívánó nemzetközi nagytőkét a nemzetközi gazdasági-pénzügyi szuperstruktúra reprezentálja. E szuperstruktúra pedig a korábbiaknál is érdekeltettebbé válik nemcsak a centrumkapitalizmus jóléti vívmányainak letörésében, hanem a „kollektivisták kísérletek” – a létező szocializmus – felszámolásában is. Két ok is készteti erre: egyrészt neoliberális fordulatával összefüggésben a korábbiaknál is jobban zavarja egy, a közösségiséget akárcsak imitáló rivális társadalmi berendezkedés pusztasága. Másrészt hatalmát az általa reprezentált nemzetközi nagytőke szűkebb gazdasági motivációira (piacszerzés, olcsó és jól képzett munkaerő megszerzése, olcsó és jó minőségű termelőjavak szerzése, gazdaságtalan kapacitások kihelyezése, valamint a centrumországokénál jobb profitkilátások [Papp 2009]) visszavezethetően is ki akarja terjeszteni a létező szocializmus jelentette félperifériára. Részéről mindez nem feltétlenül tudatos törekvés, inkább, ahogy Marx mondja, „nem tudja, de teszi”.

A szuperstruktúra erősödése (amelynek korabeli magyarországi hatásait *Andor László* [2003] mutatja be igen árnyaltan) igen nagy szerepet játszik abban, hogy Magyarországon az 1980-as évek elejétől éppen a késő-kádári technokrácia és a vele utóbb szövetségre lépő demokratikus ellenzék és az új reformer értelmiség képes társadalmi ellenelítként megszerveződni. Hatásmechanizmusa ennek az, hogy a rendszer számos válságjele közül nem véletlenül éppen az adósságválságot kellett az előbb külső, *hatalmi* korlátnak neveznünk. A számos társadalmi válságjel között döntően az adósságválság az a betegséggóc, amely természetéből adódóan nemcsak

hogy elsősorban alkalmas a szuperstruktúra figyelmének felkeltésére, de – erősebben fogalmazva – az a betegséggóc is egyben, amelybe a szuperstruktúra „beleakaszthat”. Eme adósságválságot pedig elsősorban a késő-kádári technokrácia tematizálja. Bár a demokratikus ellenzék és az új reformer értelmiség számára nem az adósságválság kezelése, hanem – mint említettem – a politikai viszonyok demokratizálása jelenti a fő célt, abban az 1980-as évek közepére bizonyított tételként elfogadott hipotézisben, amely szerint az adósságválság leküzdésének alapvető feltétele a teljes nyugati nyitás és a piaci viszonyok korlátlan kiterjesztése, végül is a késő-kádári technokráciához csatlakoznak.

Utóbbinak döntő tényezője az, hogy a demokratikus ellenzék és az új reformer értelmiség vezetői erre az időre nyíltan feladják korábbi marxista, neomarxista identitásukat. Joggal nevezhető megdöbbenőnek, hogy fordulatukat és annak okait *Bence György* és *Kis János* már jóval korábban (az 1970-es években) született marxi ihletésű művükben, *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel* című munkában megjósolják: „Olyan változásoknak kell végbemenniük a társadalom szervezésében és a munkásosztály helyzetében, hogy a hatalom intézményei ne legyenek elég erősek a munkásosztály atomizálásához. Amíg ilyen változások nem válnak előre láthatóvá, addig a hivatalos ideológiával szembeforduló marxizmust az a veszély fenyegeti, hogy eltűnik vagy feloldódik a nonkonformista értelmiség társadalmi elszigeteltségének jobban megfelelő, nem marxista ideológiákban.”

A „munkásosztály” megszerveződése pedig Lengyelországot kivéve nem következik be, és a marxizmussal szakító marginálisok társadalmi támogatottság híján a hatalom sáncain belül elhelyezkedő késő-kádári technokráciával való kezdetben informális, majd egyre inkább formalizálódó szövetségben keresik tovább az 1980-as évek elejére már nyílt válságba kerülő rendszer megváltoztatásának útját. Ebben a szereposztásban azonban pozíciójuk a késő-kádári technokráciának szükségképpen alárendelt [Szalai 1996; Szalai 2005a].

Figyelmünket immár a szovjet birodalom összeomlására és ennek konkrét tényezőire – ezen belül a szuperstruktúra szerepére – koncentrálva az alábbiakat állapíthatjuk meg:

Az 1980-as évektől két párhuzamos, de egymással összefonódó folyamatnak lehetünk tanúi. *Egyfelől* a szovjet vezetés számára nyilvánvalóvá válik, hogy képtelen egyszerre, egyidőben három – döntően a szuperstruktúra által kihívásként megfogalmazott – „feladatnak” eleget tenni: egyrészt mentőövet nyújtani az adósságválság miatt egyre mélyebb válságba került kelet-európai országoknak és ezzel elkerülni azok politikai erózióját, másrészt helytállni az erősödő fegyverkezési versenyben, harmadrészt fenntartani a belső életszínvonalat, a politikai stabilitást és az ország investíciós képességét. Emellett – pontosabban ezzel szoros összefüggésben – a kelet-európai országok közül elsősorban Lengyelországban (ahol a munkásosztály „fellázadt saját hatalma ellen”, másodsorban Magyarországon, ahol erősen aktivizálódnak a társadalmi ellenelíttek) igen éles társadalmi-politikai feszültségek bontakoznak ki.

Másfelől nemcsak Magyarországon, de a régió összes többi országában is megkezdődik a hatalom sáncain belül egy nyugat- és piacorientált, új, átfogóan késő államszocialistának nevezhető technokrácia és gazdasági elit megformálódása és aktivizálódása (országoként jelentősen eltérő intenzitással) [Szelényi–Eyal–Townesley 1998; Hanley–Matěju–Vlachová–Krejčí 1988; Krausz 2007].

A felsorolt tényezők egymásba fonódó összhatására az 1980-as évek közepétől kezdődően „a szovjet vezetés a lovak közé dobja a gyeplőt” (*Tardos Márton* kifejezése), és az 1980-as évek végére a térség egészében – beleértve a birodalom központját is – földcsuszamlásszerű politikai változások indulnak be: a helyi elleneltek fellépésének „közvetítésével” megkezdődnek a politikai rendszerváltások.

A nyugati tranzitológiai irodalom hajlamos arra, hogy a politikai rendszerváltások beindulását a civil mozgalmak elsöprő erejű nyomásával magyarázza [lásd például Timothy Garton Ash 1990], magam azonban úgy vélem, hogy mivel (Lengyelországot kivéve) a létezett szocializmus méhéből csak korlátozott erejű civil mozgalmak születhettek, a döntő ütközet nem a civil társadalom és a „kommunista nomenklátúra”, hanem a hatalmi konglomerátum két frakciója – a régi „nomenklátúra” és a késő államszocialista technokráciák – között zajlik le. Ezt a tendenciát erősíti, hogy a politikai változások megindulásától kezdve a késő államszocialista technokráciák a gyenge civil társadalomból kinövő gyenge pártcsíráknak igen hamar (persze országonként eltérő erejű konfliktusok után) utat engednek felfelé, a hatalom fórumai felé – hogy azok ne lefelé, a társadalom felé mozogjanak [Szalai 1989b, 2005a; Bryant-Mokrzycki 1994]. Magyarországon ennek markáns jelei már 1988-tól megmutatkoznak [Szalai 1989b, 2005a].

2. GAZDASÁGI RENDSZERVÁLTÁS – A STRUKTURÁLIS VÁLSÁG

A frankfurti iskola – elsősorban *Habermas* [1990] – szellemiségéhez kapcsolódóan meg kell különböztetnünk egymástól a *strukturális válság* és a *krízis* fogalmát. Egy rendszer strukturális válságakor annak fundamentális alapjai bár megroggyannak, de még szilárdak és a válságot elsősorban – ha nem is kizárólagosan – a „hozzáértők” az „okos emberek” a társadalom elitje, de főként csak annak ellenelitje ismeri fel. (Magam hozzáteszem: a racionalitás szintjén. Mert a társadalom már előbb érzelmei – az érzelmek, indulatok szintjén. Erre még visszatérek). A krízis ezzel szemben a válság mélypontja, robbanásszerű társadalmi tudatosodása, amelyben már súlyos és éles társadalmi feszültségek, összeütközések jelentkeznek. A beteg súlyos, lázas állapotban vergődik.

A valójában már a politikai rendszerváltás előtt megkezdődő, de nagy lendületet csak azt követően kapó gazdasági rendszerváltás kudarcát, és ezzel összefüggésben a Magyarországon kialakuló újkapitalizmus válságát először 2003–2004-ben érzékeltem – és ekkor elemeztem először az ide vezető utat. Ennek lényege: egy, döntően a késő-kádári technokrácia vezérelte radikális tőke- és jövedelemátcsoportosítási folyamat [Szalai 2001], valamint a külföldi tőke – különösen az 1990-es évek közepe táján bekövetkező – nagyarányú beáramlásának eredményeként az 1990-es évek utolsó harmadában meglődül a gazdasági növekedés, 2000 után azonban ismét lanyhulás kezdődik. Ennek oka, hogy a magyar gazdaság új szerkezete már kialakulása pillanatában – nagyjából a 2000-es évek elején – súlyos válságjeleket mutat. Ez a gyárbezárásokkal, multinacionális cégek távozásával együtt már akkor jelzi: a magyar gazdaság nyugati integrációja döntően rövid távú érdekek és rövid távú szempontokat tükröző döntések alapján, bármiféle társadalmi vízió, gazdaságpolitikai koncepció vezérlését tökéletesen nélkülözve ment végbe. A magyar gazdaságban kiugróan ma-

gas a külföldi tőke aránya és gyenge a belső piac (Magyarország transznacionális indexével, amely a gazdaságnak a nemzetközi gazdaságba való beágyazottságát mutatja, világviszonylatban a harmadik helyen áll, Kelet-Európában pedig a mutató nálunk a legmagasabb [Pogátsa 2007]), és eme külföldi tőke monokultúrás jellegű kínálatával döntően a nyugat-európai (elsősorban a német) piac igényeire épült. Ráadásul túlnyomó mértékben igen könnyen helyettesíthető, bármikor kivonható, alacsony szakképzettséget igénylő, összeszerelő jellegű tevékenységben testesül meg [Pitti 2002]. Ezért nem véletlen, hogy monopolisztikus összhatást mutató felvevőpiacának dekonjunkturája már a 2000-es évek elején alapjaiban rendíti meg az általa uralt gazdaság teljesítőképességét. Egy rövid intermezzo után tökéletesen beszűkítve ezzel a helyi gazdaságpolitika mozgásterét.

A magyar nemzetgazdaságról mint olyanról már csak korlátozott értelemben beszélhetünk. Legnagyobb gazdasági hatalommal rendelkező szférája a multinacionális szektor, amely azonban bármennyit is exportál és beruház, csak csekély mértékben képes magával húzni, dinamizálni a hazai tulajdon dominálta közép- és kisvállalkozói kört – a két szféra közötti beszállítói, vevői kapcsolat igen gyenge [Némethné-Sinkovics-Szenyessy, 2008]. (Ezért a nemzeti termék növekedési üteme, pontosabban annak változása az összgazdaság állapotáról, ezen állapot változásáról, a gazdaságnak mint társadalmi alrendszernek a társadalom egészébe való beágyazottságáról, pontosabban annak jellegéről csak igen keveset árul el.) De belsőleg szegregált maga a multinacionális szektor is, nem jellemzőek a körön belüli kooperációs kapcsolatok – egy Audinak és egy Ericssonnak termelési vagy kereskedelmi szempontból nincs közük egymáshoz. Mindazonáltal közös érdekszervezetekbe tömörülve erős politikai hatalommal is bírnak.¹ A gazdaság mozaikszerű és egyoldalú szerkezetéből adódóan az ország tökéletesen ki van szolgáltatva a globális gazdasági folyamatoknak és erőknak. Csak egy jellemző adat: a magyar export csaknem száz százalékát mindössze 36 termék teszi ki [Pitti 2006], ami részben oka, részben önerősítő következménye a politikai elit különös gyengeségének. E gyengeség következtében nincs felmutatható erő a globális gazdasági mozgások, ingadozások, válságok begyűrűződésével és helyben keletkező megnyilvánulásaival szemben. Már csak azért sincs, mert szociokulturális örökségként a potenciálisan alulról kontrolláló erő, a civil társadalom is megosztott és gyenge.

A védekező erők és mechanizmusok erőtlenségét mutatja az is, hogy a globális tőke és annak intézményei Magyarországot – és az egész térséget is – valójában kísérleti terepnek tekintik. (Hasonlóképpen, mint annak idején a gyarmattartók tekintették gyarmataikat.) Olyan neoliberális „reformok” végrehajtására, amelyekre a stabilabb gazdaságokkal és erősebb demokratikus történelmi hagyományokkal rendelke-

¹ Részben ennek eredményeként, bár magas technikai felszereltségükkel összefüggésben munkaerő-fel szívó képességük – a hazai dominanciájú kis- és középvállalati körhöz viszonyítva – gyenge, az állami újraelosztásból fajlagosan jóval nagyobb arányban részesednek. (Az Ecostat számításai szerint 1999 és 2001 között az eszközértékhez viszonyított nettó költségvetési befizetés – a befizetések és juttatások egyenlege – a hazai szektorban 2,6 százalék, a külföldi dominanciájú szektorban csak 1,9 százalék volt.) Pontosabban: a 2000-es évek közepétől az újraelosztáshoz való fajlagos hozzájárulásuk a hazai tulajdonú vállalatok köréhez nagyjából hasonlóvá válik, ugyanakkor megugrik repatriált profitjuk nagyságrendje. A külföldi tulajdonú szektor évente a GDP 6–7 százalékának megfelelő összegű profitot von ki a magyar gazdaságból [Lóránt 2008].

ző centrumkapitalista országokban még nincs elég erejük. Ilyen kísérleti terület volt a közelmúltban a közszféra, már csak azért is, mert a gazdasági elit a termelő szféra javainak elsajátítása után most már erre vetett szemet, és a közszféra privatizációjára irányuló javaslatokkal kezdte bombázni a kormányzatot: az öngondoskodás neoliberais elvének a gazdasági elit és ideológusai által történő hangsúlyozása és a részleges piacosítás követelése az oktatás és az egészségügy területén valójában e szférák privatizációjának előjátéka.

A magyar liberális közgazdászok még két-három évvel ezelőtt is mondták: „a magánszféra köszöni szépen, jól van, csak a közszféra betegeskedik.” Valóban: leszámítva a hazai kis- és középvállalati kör gyenge, atomizált és tőkehiányos voltát, valamint belső piacának gyengeségét, a multinacionális szektor dominálta gazdaság tényleg „dübörgött”, a GDP éves növekedése 3–4 százalék körül mozgott. Ugyanakkor már súlyos válságot jelzett, hogy a létezett szocializmusból örökölt külső adósságállomány ekkora megduplázódott [Lóránt 2008]. De ami igazán súlyos válságba, nyílt regresszióba került, az elsősorban az adott gazdasági szerkezetre ráépülő társadalom. Vajon beszélhettünk-e általános társadalmi felemelkedésről (vagy gyengébb megfogalmazásban a viszonyok „stagnálásáról”) akár csak néhány évvel ezelőtt is akkor, amikor a lakosság életszínvonala éppen csak elérte az 1989-es szintet. Hozzáteszem, hatalmas egyenlőtlenségeket, a felső öt-tíz százaléknál már valóban európai szintű jövedelmeket takarva.

Vajon beszélhettünk-e a gazdasági és társadalmi folyamatok közötti egészséges összhangról, egyensúlyról akkor, amikor viszonylag magas növekedési ütemű nemzeti termék, export és beruházások mellett már hosszú évek óta igen alacsony szinten stagnált a foglalkoztatottság és növekedett a munkanélküliség. (A gazdaságilag aktívak aránya 2005 és 2008 között 58,5 százalék körül ingadozott, a munkanélküliségi ráta 7,2 százalékról 7,8 százalékra nőtt [KSH 2010]). Nem beszélve arról, hogy bár nagyjából a 2000-es évek közepéig valamelyest csökkent az általános szegénység, *Ladányi János* és *Szelényi Iván* [2004] kutatásai szerint kialakult viszont egy masszív, önmagába záródó underclass réteg, amely szinte már visszahozhatatlan a társadalomba – nemhogy a munkaerőpiacra – és tökéletesen kiszolgáltatott helyzetét generációsan is továbbörökíti.

És a liberális közgazdászok mindezen „eredmények” áráként tüntetik fel a 2002 után jelentkező nagy eladósodási hullámot. Holott valójában az eladósodás növekedésének az adott időszakban csak igen kis része volt az, amely a lakossági jövedelmeknek a 2002-es kormányváltást követően egy-két évig tartó növekedését és szociális célokat fedezett. *Varga István* közgazdász [2006] számításai szerint annak legnagyobb részét – 74 százalékát – a már felvett hitelek után fizetendő kamatos kamat tette ki. Ami már önmagában is jelzi Magyarország érdekérvényesítő képességének gyengeségét.

Mindazonáltal 2006-tól igen nagyrészt az akkortól érvényesülő megszorító gazdaságpolitika következtében vészes növekedésnek kezdett indulni a lakosság általános eladósodása is: 2007-re egy év alatt 20 százalékkal nőtt a lakossági hitelállomány (ennek igen nagy részét tették ki devizahitelek), miközben a megtakarítások oldalán nem történt érdemi változás. Ettől az időszaktól kezdve egyre többen vettek fel lakásukra jelzáloghitelt a napi megélhetés biztosítására is [Napi Gazdaság 2007: 24.]

Különösen az ország hosszú távú esélyeit veszélyezteti az elmúlt tíz évben gyorsuló általános kulturális hanyatlás [Magyar kulturális stratégia 2005] és az erőszak kultuszának terjedése, amelynek különösen ijesztő komponense a gyermekek és fiatalok által elkövetett erőszakos bűncselekmények számának gyors növekedése [Független Hírügynökség 2008]. És akkor még nem beszéltünk az erősödő nacionalizmusról [Krausz 2008]. Nem beszéltünk a gyorsan mélyülő általános mentális válságról, amely kezelésének állami intézményrendszerét (a pszichiátriai ellátó rendszert) már a rendszerváltás kezdetétől elkezdték lebontani, de a 2006-os megszorításokhoz kapcsolódóan gyakorlatilag a maradékát is jórészt felszámolták. ("Kezeletlen alkoholisták, drogfüggők, pszichiátriai betegek az utcán" – nyilatkozta *Szilágyi Júlia* pszichiáter 2008 tavaszán [Pelle 2008]), az éleződő etnikai feszültségekről, sőt az utóbbival is összefüggésben a radikális jobboldal nyílt előretöréséről [Szalai 2008b], amelyek szintén elsősorban a fiatalság köréből szedik áldozataikat. Miként a szolidaritási hálók felbomlása is döntően a fiatalokat veszélyezteti. *Csákó Mihály* kutatócsoportjának legújabb vizsgálatából kiderül, hogy a középiskolai diákok között a rászorulókkal való szolidaritás az egyik legkevésbé vallott demokratikus érték. Emellett egyetlen demokratikus érték van, amit következetesen elutasítanak, ez pedig a kisebbségi jogok érvényesülése. A megkérdezettek messze legnagyobb hányadát, több mint felét zavarná, ha cigány lenne a padtársa [Hvg.hu 2009].

És a 2000-es évek közepe után felgyorsult a piacképes, főként fiatal szakemberek Nyugatra vándorlása: ekkortól az addig viszonylag dinamikus Nyugat-Dunántúl további fejlődésének már mind inkább gátat szab a megfelelően képzett szakemberek tömeges elvándorlása [Hajba 2008].

2004-ben azt írtam: a magyarországi újkapitalizmus intézményesülésével megkezdődött annak válsága is. És hozzátehető: az újkapitalizmus általános válsága – mint arra korábban már többek között *Samir Amin* [1999] is rámutatott – a világgazdaság perifériáin, félperifériáin markánsabban, sarkosabban jelentkezik mint a centrumokban. (Erre még visszatérek). Márpedig *Magyarország a gazdasági rendszerváltás során klasszikus félperifériává válik*. Ennek több jele is van: a gazdaság és a ráépülő társadalom duális szerkezete, az erős jövedelmi egyenlőtlenségek, a helyi politikai elitek és a civil társadalom gyengesége, a helyi kultúra leépülése és a nagyfokú kiszolgáltatottság a nemzetközi piaci konjunkturális viszonyok ingadozásainak [Szalai 2001; Pitti 2006; Pogátsa 2007].

Az eddig vázolt történet a gazdasági rendszer strukturális válságát jelzi, amikor már érzékelhető a lejtmenetre kerülés, de a strukturális alapok jórészt még szilárdak, és még nem mutatkoznak tömeges és nyílt, megrázkódtatásszerű válságjelenségek. A társadalmi strukturális válság azonban már nagyjából 2006 őszétől (Gyurcsány Ferenc frissen megválasztott miniszterelnök balatonőszödi beszédének – amelyben Gyurcsány bevallja, hogy az előző két évben pártja és kormánya „elhazudta” a társadalom előtt az ország valóságos állapotát – nyilvánosságra kerülésétől) a krízis állapotába csap át, amelyet elsősorban a radikális jobboldal széles körű és látványos aktivizálódása fejez ki. Vagyis az érzelmek, indulatok szintjén a társadalom valóban előbb érzékeli a bajt, mintsem az teljes valóságában feltárulna. Ezt mutatja, hogy a fennálló állapotokkal szembeni bizalmatlanság fellángolása a radikális jobboldal köreinél jóval szélesebb társadalmi mezőben is érzékelhető. 2007-re 2003-hoz képest 14-ről 26 százalékra nő azok aránya, akik nagyon csalódtak a rendszerváltásban, és érzése-

ik szerint semmi sem teljesült elvárásaikból, 10 százalék pedig már eleve nem várt semmi jót a rendszerváltástól, és feltevéseik be is igazolódtak. 67 százalékra nő azok aránya, akik a gazdasági helyzet zuhanásszerű romlásától tartanak [GfK Hungária Piackutató Intézet, 2007. március 19.]. Ugyanebben az időszakban a lakosság 44 százaléka véli úgy, hogy maga és családja számára inkább hátrányokkal, mint előnyökkel járt Magyarország uniós csatlakozása [Szonda Ipsos, 2007. október 12.].

A gazdasági és társadalmi válság egymásra hatásáról a későbbiekben lesz szó.

3. SZÜKSÉGES KITÉRŐ A VILÁGVÁLSÁGRÓL

Már a rendszerváltás sem volt értelmezhető a világkapitalizmus általános változástendenciáinak rövid vázolója nélkül. Még inkább így van ez a 2008 ősztől kibontakozó nyílt válságfolyamatokkal. Ezért ennek bemutatása előtt röviden érintenem kell a globális újkapitalizmus állapotában a vizsgált időszakban bekövetkezett változásokat.

Már a tanulmány elején is írtam, de a *New Capitalism – and What Can Replace It...* című könyvemben részletesen is indoklom, hogy a globális újkapitalizmus korszakát az 1970-es évek neoliberais fordulatától datálom. E korszak immanens sajátossága, hogy a profithajszá előtti korlátok szinte teljes lebontásával a globális tőke egyre inkább elkezdi felfalni önnön létfeltételeit, a humán és ökológiai erőforrásokat – és ezáltal önmagát. A nyílt globális válság egyik közvetlen előzménye e folyamatok felgyorsulása [Szalai 2008].

Másik közvetlen előzménye a kapitalizmus régen tapasztalt mélységű túltermelési (kapacitásfelesleges) válsága [többek között Bello 2008; Kliman 2010], amelyet a „pénzügyi luftballonok” kipukkadása – a spekulatív pénz tetemes részének megsemmisülése – fed fel, tesz nyílttá. Már idézett könyvemben ugyanis felvettem azt a gondolatot, hogy a spekulatív pénz a kereslet lebegtetésén keresztül hosszú ideig hozzájárult az újkapitalizmus korszakában egyre mélyülő túltermelési válság – kapacitásfelesleg – enyhítéséhez. Ez a funkciója 2007–2008-tól kezdte felmondani a szolgálatot.

A túltermelési válságok szoros kölcsönkapcsolatban vannak a profitráta Marx által feltárt süllyedő tendenciájával. Itt és most némileg leegyszerűsítve: a fizetőképes kereslet fontos részét képező munkabérek leszorítására való állandó törekvés miatt keletkező túltermelés (kapacitásfelesleg) profitcsökkentő hatása ellen a tőkés a munkaerő további kiváltását célzó technológiai fejlesztésekkel, vagyis a tőke szerves összetételének folyamatos növelésével igyekeznek védekezni – ez azonban a fogyasztói kereslet, majd az egész keresleti oldal további visszaesése miatt folyamatosan erősíti a túltermelésre való hajlamot, miként tovább csökkenti a profitrátát is.

Mint arra már utaltam, történetileg nézve Robert Went [1996] kutatásai szerint az 1970-es évek neoliberais fordulatát igen nagyrészt a profitráta süllyedése váltotta ki – ekkortól kellett a profitráta visszaesését a munka kizsákmányolásának fokozásával [Went mellett többek között Artner 2001; Szalai 2001; Palánkai 2009] ellensúlyozni. Mely utóbbi „eredményeként” a profitráta egészen az 1990-es évek közepéig emelkedő tendenciát mutatott, majd az évtized (évezred) végére ismét süllyedni kezdett (legalábbis a centrum két meghatározó országában, az Egyesült

Államokban és Németországban [Harman 2009]). Hipotézisem szerint részben nem másért, mint a humán erőforrások fokozódó kizsigerelése, kizsigereltsége miatt. Ekkortól látható ugyanis, hogy a centrumkapitalista országokban megtorpan, majd csökkenni kezd a munka termelékenységének növekedési üteme [IMF 2008: Table B3]. Mindennek hatására *Artner Annamária* [2008] kutatásai szerint „a centrum centrumában” az Egyesült Államokban egy átmeneti rövid fellendülés után már 2005-ben jól láthatóak nemcsak a pénzügyi, hanem a reálgazdasági válság jelei is – amelyek közül témánk szempontjából a profitok csökkenése és a profitkilátások romlása a legfontosabb.

A jelenlegi túltermelési – kapacitásfelesleges – válság azonban *sokkal inkább globális, mint nemzeti színtereken jelentkezik* és értelmezhető. Ez azt jelenti, hogy a keresletet meghaladó kínálat (vagy a többletkapacitások termékei) egy ideig adott – főként privilegizált helyzetű – országcsoportok „túlfogyasztásaként” kerülhetnek realizálásra. És/de amikor az ezt finanszírozó pénzügyi luftballon kipukkad, akkor a pénzügyi, majd az azt követő gazdasági összeomlás az adott országcsoportok szintjén „túlfogyasztási” válságként jelenik meg.

A jelenlegi válság történeti dimenzióit e szempontból *Farkas Péter* [2008] vizsgálja meg. Az újkapitalizmus előtt – vagyis a kapitalizmus globalizáció előtti korszakában – a technikai fejlődés és a piaci verseny nyomán 7–10 évente árutúlkínálat, tőke-túlfelhalmozás következett be. Ilyenkor a profitok elapadtak. Bekövetkezett a recesszió, amely nemzeti keretek között elértéktelenítette, „leírta” a felesleges tőkét, azok akár áru, akár pénz formájában jelentek meg. Helyreállt az egyensúly, kezdődhetett a következő gazdasági ciklus. Az 1974-es világgazdasági válságban és nyersanyagár-robbanásban feleslegessé vált tőke azonban nem íródott le. Akkor ugyanis megváltozott a kapitalizmus működési módja: a transznacionális vállalatok kapitalizmusában a profitszint fenntartásának kényszere nyomán – és a kommunikációs-szállítási forradalom által lehetővé téve – a tőke termelő és pénzügyi tevékenysége globálissá vált. A nemzeti keretek között „felesleges” tőkét tulajdonosaik tovább mozgatták a globális térben. Helyi szinteken a centrumkapitalista országok – elsősorban az Egyesült Államok – a hivatalosan hangoztatott (és a kevésbé fejlett országokra erőltetett) neoliberális ideológia ellenére erős állami keresletösztönzéssel és pénzteremtéssel hidalták át a válságokat. Ezekkel a módszerekkel továbblendítették a kátyúból a gazdasági szekeret, de súlyos áron: a felesleges pénzügyi tőkék (luftballon) és termelő tőkék (felesleges kapacitások) megmentésével, a súlyos kereskedelmi és fizetési aránytalanságok konzerválása vagy például az USA további súlyos „túlfogyasztása” és eladósodása árán. E folyamat lényege a gondok görgetése volt, az azonban nem folytatódhatott a végtelenségig. A nagy válság kirobbanása várható volt.

Konkrétabban: korábban a centrumkapitalista országok – elsősorban az Egyesült Államok – kormányai a nyomott bérek ellenére úgy biztosítottak a munkások és a középosztály számára az átlagot jóval meghaladó életszínvonalat, hogy olcsó hiteleket vettek fel a forrásokban bővelkedő Kínától és a kőolajtermelő országoktól. Azért tehették ezt meg, azért voltak nagyon olcsók ezek a hitelek, mert ezen kapacitásokban, tőkékben egyre gazdagodó, feltörekvő országokban a reálkeresetek igen alacsonyak voltak, ennek okán hatalmas túlkínálat (kapacitásfelesleg) halmozódott fel itt, aminek a másik oldala az volt, hogy a tőkék „helyben” nem találtak rentábilis befek-

tetési lehetőségeket. Az ily módon globális szinten is jelentkező túlkínálat (kapacitásfelesleg) pedig az olcsó hitelek közvetítésével igen nagy részt a centrumországok – elsősorban az Egyesült Államok – „túlfogyasztása” révén került egy ideig realizálásra. „Rengeteg hitelt vettünk fel, és a számlát most kell majd törleszteniünk” – magyarázta Soros a New York Universityn tartott előadásán [Hvg.hu 2007].

Immanuel Wallerstein [2008] meglátása szerint manapság egyértelműen egy Kondratyev-ciklus B-fázisában vagyunk, amely 30–35 esztendeje vette kezdetét egy olyan A-szakasz után, amely 1945 és 1975 között a kapitalista világrendszer ötszáz éves történetének leghosszabb ilyen periódusa volt. A ciklus A-szakaszában a profitot az anyagi – ipari vagy egyéb – termelés generálja; a B-fázisokban viszont a kapitalizmus, hogy továbbra is profitot realizálhasson, kénytelen pénzformát öltetni és spekulációba menekülni. Harminc év óta tart a vállalatok, az államok és a háztartások tömeges méretű eladósodása. „Ma a Kondratyev-féle B-fázis utolsó szakaszában vagyunk, amikor a virtuális hanyatlás valóságossá válik, és a buborékok sorra szétpukkadnak: egymást követik a csődök, nő a tőkekoncentráció, fokozódik a munkanélküliség, és a gazdaság valódi deflációs helyzetet él át. Ugyanakkor a konjunktúraciklus jelenlegi pillanata ma egybeesik egy olyan átmeneti szakasszal, amelyet két hosszú időtávú rendszer választ el egymástól, és amelyet ezért súlyosbít is. Véleményem szerint harminc éve beléptünk a kapitalista rendszer végső fázisába.”

Az a folyamat, amelynek eredményeként a globális túltermelési (kapacitásfelesleges) válságot egy ideig sikeresen enyhítette a centrumországok (elsősorban az Egyesült Államok) túlfogyasztása, csakis az adósságszolgálat részrehajló kezelése mellett mehetett végbe. Az adósságszolgálat nemzetközi pénzügyi szervezetek (és hitelminősítők értéktételei) által történő szabályozása valójában nem volt más, mint a globális szinten megtermelt össztermék centrumországok – elsősorban az Egyesült Államok – felé történő átcsoportosítása. Ismét Soros Györgynek ezúttal a *Financial Times*-nak adott nyilatkozatát idézve: „a pálya korántsem egyenes, a jelenlegi rendszer azoknak az országoknak – köztük különösen az Egyesült Államoknak – kedvez, amelyek a nemzetközi-pénzügyi szervezeteket ellenőrzik. A világgazdaság peremvidékén lévő országokra érvényes a washingtoni konszenzus által diktált piaci fegyelem, amely alól azonban az Egyesült Államok mentességet élvezett” [MTI 2009a].²

Csak egy „szélsőséges” adatsor: 2008-ban, a nyílt válság kirobbanásakor Magyarország GDP-arányos adósságállománya 72,9 százalék, GDP-arányos államháztartási hiánya 3,8 százalék volt. Részben ezen adatokra hivatkozva a nemzetközi hitelminősítők folyamatosan leminősítették az országot, aminek szinte egyenes következménye volt – és itt előreszaladok a magyarországi történet ismertetésében – a forint

² Jól mutatja a nemzetközi pénzügyi szervezetek, valamint hitelminősítők erejét és részrehajló magatartását, hogy – és itt egy pillanatra visszanyúlunk a magyarországi történetek ismertetésére – amikor a 2002-ben felálló Medgyessy-kormány (a politikai rendszerváltás első kormányaként) a száz, majd kétszáz napos program keretében elkezdte teljesíteni választási ígéreteit és a liberálisok szóhasználatát követve „osztogatni” kezdett, pusztán ettől erősen negatívba fordult az ország adósbesorolása. (Vagyis az a mutatórendszer, amellyel az egyes országokat, mint megbízható és kevésbé megbízható adósokat a felsorolt intézmények minősítik. Ez pedig rendkívül kedvezőtlenül hatott Magyarország hitelpiaci pozíciójára, az ország által alapvetően nem az „osztogatás”, hanem elsősorban a növekvő kamatoskamat-fizetési kötelezettség miatt felvenni kényszerült hitelek árára. Ez is a magyarországi robbanásszerű eladósodás történetéhez tartozik.)

elleni 2008 őszi spekulációs támadás. Ugyanezen adatok ugyanebben az időszakban az USA-ban: a GDP-arányos adósságállomány 69,2 százalék – nem sokkal van a magyar adat alatt –, a GDP-arányos államháztartási hiány 4,8 százalék – a magyar adat felett. A hitelminősítők szeme az USA-ra pillantva meg se rebben... [White House 2010].

2008-as könyvemben [Szalai 2008] hosszasan taglalom, hogy korunkban a nemzeti társadalmak felbomlóban vannak, és bár ezzel párhuzamosan a világtársadalmiság technikai feltételei egyre inkább adóttak, annak létrejötte egyelőre még a messze távolban van. Kialakulásának egyik feltételeként a nemzeti bérszínvonalak kiegyenlítődéset jelöltem meg. Nos, a mostani válsággal pontosan ez a folyamat veheti kezdetét: mutatkozik rá tendencia, hogy a piac láthatatlan kezei elkezdik kiegyenlíteni kelet és nyugat, észak és dél bérszínvonal-különbségét – életszínvonalát.

Eme kiegyenlítődési folyamatnak egyre inkább adóttak a gazdasági-hatalmi feltételei is: a nyersanyagok, energiahordozók koncentrációja mellett egyre inkább Ázsiába helyeződtek át, itt összpontosulnak a termelői kapacitások, és a humán erőforrások, pontosabban azokon belül a csúcstechnológiai tudás is egyre inkább ide kezd koncentrálni. (India mára szoftvernagyhatalommá nőtte ki magát, nem beszélve Kína lendületes technológiai fejlődéséről.)

Nagy kérdés, hogy hogyan fogja e folyamat érinteni térségünket, ezen belül Magyarországot.

Ehhez kapcsolódó további nagy kérdés, hogy vajon milyen hasonlóságok és különbségek mutathatóak ki a mostani és az 1929–33-as nagy válság között.

Nos, a válságot nemcsak pénzügyi, de reálgazdasági oldalról is elemzők – többek között *Paul Krugman* [2009] és *Andrew Kliman* [2010] – szerint mindkét válság túltermelési válság. Azzal a két különbséggel – és ezt már én teszem hozzá – hogy egyrészt az 1929–33-as válság *árutúltermelési*, a mostani inkább *termelőtőke-túltermelési* (kapacitásfelesleges) válság, másrészt – az előbbitől nem függetlenül – az 1929–33-as válság döntően az árutőzsdéről, a mostani viszont döntően a pénzügyi-banki szférából indult.

Eichengreen és *O'Rourke* [2010] kvantitatíve vetik egybe a két válságot, összehasonlítva a fő makrogazdasági paraméterek alakulását a válság kirobbanását követő hónapokban. Eredményeik szerint a kezdeti zuhanás meredeksége (GDP, ipari termelés, világkereskedelem, tőzsdék, pénzügyi eszközök értékének összeomlása) az első hónapokban ugyanolyan volt most, mint a harmincas években, sőt, néha rosszabb. A különbség az, hogy akkor a kormányok döntően restriktív és/vagy protekcionista lépéseket tettek, ami miatt a gazdaságok összeomlottak. Most viszont szinte azonnal erőteljesen és részben koordináltan beavatkoztak mind monetáris, mind fiskális eszközökkel a pénzügyi szervezetek stabilitásának megőrzése és a kereslet élénkítése érdekében. Ennek következtében a zuhanás megállt.

4. VISSZAKANYARODÁS MAGYARORSZÁGRA: A KRÍZIS

A vázolt strukturális válság bázisán Magyarországot a világgazdaság 2008 szeptemberében kirobbanó nyílt válsága néhány rövid hét leforgása alatt eléri. Az első súlyos megrázkódtatás az, hogy a válság kitörését közvetlenül követően elszabaduló kóbor

tőkéek Izland után Magyarország nemzeti valutáját támadják meg másodszorra, amely támadást csak IMF és európai uniós készenléti hitelek felvételével lehet leállítani. Ezt követően a magyar kormány egy bankmentő csomag kidolgozása mellett (szemben a centrumkapitalista országok intenzív keresletélénkítő gazdaságpolitikai intézkedéseivel) erős megszorító intézkedéseket hoz – amelyeknek adottságainkat tekintve mindazonáltal megvan a maguk belső logikája. Egyrészt az ország európai piacai – elsősorban a számára legfontosabb német piac – összeomlása után különös élességgel merül fel, hogy amikor a belső piac felé kellene fordulni, akkor kristálytisztán látszik: a magyar gazdaság belső piaca, belső tartalékai annyira gyengék, hogy monetáris és fiskális eszközökkel nem nagyon van mit ösztönözni. Pontosabban, egy erőteljes keresletélénkítő politika főként csak az importot növelné, tovább rontva a gazdaság külső egyensúlyi helyzetét.

Másrészt Gyurcsány Ferenc miniszterelnök – a legnagyobb ellenzéki párt vezetőjétől is támogatottan – a spekulációs támadás idején, majd azt követően még egy alkalommal megkísérli ugyan Brüsszelben elérni a maastrichti kritériumok átmeneti lazítását – ezáltal a radikális belső pénzügyi megszorítások elkerülését –, továbbá azt, hogy az Európai Unió terjessze ki védőernyőjét a nem euróövezeti EU-tagokra is, ezt a misszióját nem kíséri siker. Nem függetlenül attól, hogy a kelet-európai sorstársak nagy része a második alkalommal, amikor a miniszterelnök egy 180 milliárd eurós kelet-európai segélyalap létrehozására tesz javaslatot, határozottan elhatárolódik a magyar javaslattól, abban bízva, hogy egyéni taktikázással több engedményt tud ki-csikarni.

Ennek bázisán 2009 márciusában az EU-s rendkívüli hitelkeret második része lehívásának feltételéül Brüsszel a korábbiaknál is keményebb megszorító intézkedésekről szóló szerződést kényszerít a magyar kormányra [Mózer 2009] – a végrehajtást azonban a munkaadóktól és a munkavállalóktól egyaránt szorongatott miniszterelnök már nem vállalja. Március végén Gyurcsány Ferenc bejelenti lemondását – utat nyitva egy egészen leplezetlenül a nagytőke érdekeit szolgáló „szakértői kormánynak”, vagyis egy minden korábbinál keményebb, a válság költségeit elsősorban a szegényebb, kiszolgáltatottabb társadalmi rétegekre terhelő reformdiktatúrának [Nagy 2009; Ferge 2009a].³ A Bajnai-csomag, amely a már korábban végrehajtott 800 milliárd forintos megszorítás mellett további 600 milliárdos költségvetési kiadás-csökkentést irányoz elő, jóval keményebb és antiszociálisabb megszorításokat tartalmaz a Brüsszel által korábban előírtnál [Baksa 2009].

Nem függetlenül az Európai Unió több vezető országában is néhány hónap leforgása alatt rekordméretűre duzzadt külső eladósodástól – pontosabban az ez által teremtetett precedenstől – 2009 júniusában végül is az Európai Bizottság két évvel – 2011-ig – meghosszabbítja azt a határidőt, ameddig Magyarországon a hazai össztermékhez viszonyítva az előírt 3 százalékos szintre kell leszorítani az államháztartás

3 A sors iróniája, hogy a Gyurcsány-féle segélyalapot 2009 tavaszától már a világgazdasági kölcsönhatásokat felismerő IMF javasolja Brüsszelnek. Miként azt is, hogy a mielőbbi euró-bevezetés érdekében lazíthatóak legyenek a térség számára a maastrichti kritériumok. Miként a sors iróniája az is, hogy a magyar pénzügyi elit ezt határozottan ellenzi: a válsághangulatot meglovagolva elérkezettnek látja az időt egy minden korábbinál radikálisabb megszorításra, a szociális szférának a válság által indokoltánál is erőteljesebb megnyirbálására [Nol.hu 2009].

hiányát [MTI 2009b]. E könnyítés ellenére azonban nem állítható immár le egy ún. *restrikciós spirál* (a fogalmat Antal László az 1980-as évek közepén vezette be a magyarországi létezett szocializmus gazdasági válságának jellemzésére) felpörgése, amelynek aktualizált lényege, hogy a radikális megszorítások előbb utóbb önmaguk okává válnak, mert folyamatosan újratermelik saját szükségességüket: a radikális pénzügyi megszorítások „túlhútik” a gazdaságot, ennek következtében visszaesnek vagy stagnálnak a költségvetés adóbevételei – ami a kiadási oldalon újabb megszorításokat tesz szükségessé.

Mivel a radikális megszorító intézkedéseket elsősorban a külső és belső nagytőke szorgalmazza, ez részükről akár öngyilkos akcióként, akciósorozatként is értelmezhető: a restrikciós spirál rombolja egyfelől a rendelkezésükre álló humán erőforrásokat, másfelől szűkíti a termékeik iránti belső keresletet.

A másik veszélyforrás az a globális szintű folyamat lehet, amelynek révén a centrumkapitalista országok az újkapitalizmus nyílt válságának terheit – miként a korábbi válságokét is – a perifériákra, félperifériákra (ezen belül térségünkre) háríthatják. Ennek egyik eszköze az a már említett kettős mérce, amellyel elsősorban a hitelminősítő intézetek, a különböző gazdasági és politikai erővel rendelkező országok eladósodását kezelik. Mert ennek célja a perifériák, félperifériák erőforrásainak megcsapolása.⁴

Tovább nehezíti a kelet-európai félperiféria országainak helyzetét, hogy a mai, hektikus mozgásokat mutató nemzetközi tőke mozgások körülményei között tőke-megtartó, tőkevonzó képességük a centrumországokénál jóval gyengébb: nincs és a válság mélyülésével egyre kevésbé lesz gazdasági erejük az utóbbiak által bevetettekhez hasonló biztonsági garanciákat nyújtani a náluk megtelepedő vagy megmaradni szándékozó befektetőknek.

A 2008 végétől kibontakozó krízis első értékelhető magyarországi mérlege: a hazai össztermék (GDP) 2009 második negyedévében 7,6 százalékkal marad el az egy évvel korábbtól [Farkas Z. 2009]. 2009 első félévében 7391 céggel szemben indul felszámolási eljárás, ez 30 százalékos növekedés a megelőző évhez képest (*Cégek ezreit söpörte el a válság*, <http://www.index.hu>, 2009. július 2.)

A húsz legnagyobb magyarországi exportőr több mint kétharmada multinacionális cégek érdekeltsége, közülük az idén csoportszinten csupán a dél-koreai Samsung és a francia Sanofi-Aventis tudta növelni termelését. Az egyik legnagyobb vesztes a feldolgozóipari export negyedét adó járműipar, amelynek termelése egy év alatt harmadával zuhan [Farkas Z. 2009]. (A hazai vállalkozásokra vonatkozóan egyelőre nincsenek megbízható adatok, de szakértői vélemények szerint a zuhanás e szférában még jelentősebb.)

Nem kevésbé súlyosak a társadalmi hatások. Az Állami Foglalkoztatási Szolgálat adata szerint csak 2009 júliusában 54 cég jelent be összesen 3,5 ezer foglalkoztatottat érintő csoportos létszámleépítést. A nyilvántartott álláskeresők száma

⁴ Persze csak azokon a területeken, amelyeken az adott periféria, félperiféria összeomlása nem veszélyeztetni közvetlenül a centrum, centrumok érdekeit. Ahol ez a közvetlen veszélyeztetettség fennáll, ott a centrum, centrumok még mentőcsomagokat is nyújtanak a bajba jutott országoknak. Mindazonáltal, mivel ezek visszatérítendő támogatások és nem ingyen adják azokat, hosszabb távon éppen hogy a forráskiszívás eszközeként is funkcionálhatnak.

ugyanezen év júliusának végén 558 ezer fő, ami 32,5 százalékos növekedés a megelőző évhez képest. A munkanélküliségi ráta 10 százalék körül mozog [Farkas Z. 2009].

2009 augusztusáig nagyjából 3000 lakásvásárlásra devizahitelt felvett családot lakoltatnak ki, mert nem tudják fizetni a törlesztőrészleteket [MTV1, Esti Híradó, 2008. augusztus 24.]

A válság okozta stressz kikezdi az emberek egészségét: a táppénzigénylés nagyságrendjét tekintve régiótól függően 20–40 százalék közötti növekedést tapasztaltak az előző évhez viszonyítva. (A rendelkezésre álló adatok alapján nem vonható le az a következtetés, hogy az elbocsátások elől menekülnének táppénzre az alkalmazottak. *Bukodi Zsolt*, az OEP felügyeleti, ellenőrzési főosztályának vezetője szerint „valós élethelyzet, hogy a leépítéssel fenyegetett dolgozón úrrá lesz a stressz, ami indokolja a táppénz megállapítását” [Baka 2009].)

És a politikai következmények: 2009 nyarán a radikális jobboldal pártja, a Jobbik 15 százalékot ér el az európai parlamenti választásokon – és a magyar lakosság fele örül térnyerésének [Index.hu 2009]. Mivel az ezt feltáró kutatás során a megkérdezettek háromnegyede nem tudta, hogy a párt milyen programmal kampányolt, valószínűsíthető, hogy a választási eredmények döntően inkább a regnáló politikai elit egésze elleni protestszavazatok nagy számáról, mintsem a társadalom ilyen mértékű jobboldali radikalizálódásáról tanúskodnak. A 2010-es tavaszi parlamenti választásokon átütő győzelmet arat a Fidesz-KDNP jobbközép koalíció: a parlamenti mandátumok több mint kétharmadának birtokába kerül. A Jobbik pedig a maga 12 százalékkal jelentős parlamenti erővé válik – ezzel a médiában való megjelenési lehetőségei nagymértékben kibővülnek, és a válság további mélyülésével mozgósító erejének növekedése várható.

2009 októberétől a Központi Statisztikai Hivatal jelentése szerint a gazdaság zuhanása lassulni kezd, az egyensúlyi mutatók némileg javulnak, ugyanakkor a munkanélküliségi ráta 10 százalék fölé emelkedik [KSH 2009]. Az elemzők véleménye erősen megoszlik a tekintetben, hogy a leépülési folyamat lassulása mennyire lesz tartós, és egyáltalán, mikor kezdődhet meg némi fellendülés. Már csak azért is a bizonytalanság, mert a romlás lassulása (és az egyes területeken érzékelhető kis élénkülés) szinte kizárólag a külső – elsősorban európai – piacok némi fellendülésével magyarázható; a belső piac és a hazai tulajdonú gazdaság továbbra is zuhan vagy stagnál [Szabó 2009; Ábrahám-Kriván 2010].

A Fidesz-KDNP vezette új kormány eddigi tevékenységének, ezen belül válságellenes lépéseinek elemzésébe itt és most nem tudok belemenni. Annyit azonban leszögezhetünk: a választások előtt gyors kilábalást (ezen belül az IMF-fel kötött hitelszerződés újratárgyalását és így a gazdaságpolitikai mozgástér növelését) ígérő új politikai hatalomnak a realitásokkal való nyílt szembenézésére csak 2010 júniusának közepén (az új kormány megalakulása után egy hónappal) kerül sor. Ekkor *Matolcsy György*, új nemzetgazdasági miniszter bejelenti: „Hamis az illúzió, hogy a magyar beteg kezd meggyógyulni. Az állapota romlik, a gazdaság lefelé megy, Magyarország éppen elkerüli a *sikeres pénzügyi stabilizációval* (kiemelés – Sz. E.) a nagyobb bajt.” [Szabó 2010]. Magyarul: a megszorítás gazdaságpolitikáját tovább kell folytatni. E bejelentés nem független Brüsszel (és az IMF) erőteljes nyomásától, amelynek hátterében az Európai Unión belüli dezintegrációs tenden-

ciák rohamos erősödése és ezzel összefüggésben az euró jelentős gyengülése is meghúzódik.

Másfél hónappal később azonban újabb irányváltásra kerül sor. A lakosságot és a vállalkozásokat érintő újabb megszorítások elkerülése érdekében a kormány jelentős bankadó (három évre évi 200 milliárd forint) bevezetését hirdeti meg. Ennek következtében az IMF-el folytatott aktuális tárgyalások megszakadnak, a Nemzetközi Valutaalap ugyanis mélyen ellenzi a költségvetés hiánya általa és az Európai Unió által előírt mértékének ily módon való elérését – a költségvetés hiányának csökkentésére újabb és elsősorban közvetlenül a lakosságot sújtó jelentős megszorításokat javasol. A kormány kitart a bankadó bevezetése és az újabb megszorítások megtagadása mellett, és a közvélemény előtt ezt mint gazdasági szabadságharcot tünteti fel. Nagy kérdés, hogy elszántsága az október elején tartandó önkormányzati választások után is kitart, kitarthat-e?

5. MÉLYEBB ÖSSZEFÜGGÉSEK

Az eddig bemutatott történet nagyjából egy emberöltőt fog át. A következőkben arra teszek kísérletet, hogy a vázolt folyamatok mélyén meghúzódó általánosabb tendenciákat, kölcsönkapcsolatokat tárjam fel.

Először egy – a korábbiaktól eltérő megközelítésű – definíció: egy rendszer általános válságáról akkor beszélhetünk, ha a rendszer működési zavarainak orvoslására bevetett gyógyszerek már inkább rontják, mintsem javítják a „beteg” állapotát. (Jelen van, jelen lehet ez a folyamat mind a korábban definiált strukturális válság, mind a krízis állapotában.) Ez a lefelé tartó mozgásirány jellemezte a magyarországi létezett szocializmust az 1978-as gazdaságpolitikai fordulat után – és ez jellemzi a magyarországi létező kapitalizmust is nagyjából a 2000-es évek első harmadától egészen napjainkig. Előbbiről már sokat írtam [többek között Szalai 1989a, 2005a], itt és most csak az utóbbit fogom elemezni (bár a két korszak között, mint azt már jeleztem, komoly hasonlóságok mutatkoznak).

A szűkebb értelemben vett gazdasági válság lényegét, egy restriktív spirál működését az előző fejezetben már felvillantottam – ez jellemzi nem csupán az elmúlt egy év folyamatait, de a 2003–2004 utáni egész időszakot is. Sőt, ekkortól számíthatjuk nem pusztán a gazdasági, de társadalmi válság megjelenését is – és a két válságfolyamat összekapcsolódik, egymást erősíti. Elmondhatjuk: *a válságkezelés a gazdasági és társadalmi válság egymásra hatásának mechanizmusa révén válik a válság további okává.*

Konkrétabban: a megszorító gazdaságpolitika nem pusztán a fizetőképes keresletet és az adóbevételek növekedését mérsékli vagy csökkenti, de – mint arról már ejtettem is szót – rombolja a humán erőforrásokat is, emellett éles társadalmi feszültségeket, konfliktusokat gerjeszt, ordas eszmék megszületését (újjaszületését) katalizálja. Már csak azért is, mert a megszorításokat a magát baloldalinak nevező politikai párt – a Magyar Szocialista Párt – vezérli és a magát baloldalinak nevező értelmiségi holdudvara „ideologizálja”, ennek következtében az egyre égetőbb társadalmi problémák tematizálása a jobboldal, ezen belül is elsősorban a radikális jobboldal térfelére csúszik át, ez utóbbi politikai erő azonban lényegéből adódóan csak

valóságidegen és torz reflexiókat képes adni ezen problémákra. A jobbközép pártok – középpontjukban a Fidesz Magyar Polgári Párttal – tevékenysége pedig jórészt ki-merül a napi döntések következtlen és elvtelen kritikájában. A társadalmi feszültségek, konfliktusok kezelésére mindazonáltal a baloldali-liberális kormányzat is kísérletet tesz, ennek lényege azonban a sorsdöntő szociálpolitikában a neoliberális ihletésű rászorultsági elv erőltetése, amely megbélyegzi a szegényeket, szembeállítja velük a rendszerből kimaradó vagy kevésbé részesedő „középosztályt”, végül, de nem utolsósorban, súlyos, elsősorban a roma lakosságot sújtó etnikai feszültségeket gerjeszt – és a folyamat végpontja nem más, mint a szegények közvetlen stigmatizációja (lásd néhány településen a szociális kártya – vagyis a szociális juttatások kötött szerkezetű felhasználása – bevezetését).

A társadalmi feszültségek kezeletlensége, pontosabban az adott módon való orvosolhatatlansága keményen visszahat a gazdasági folyamatokra: a humán erőforrások rombolása gyengíti a munka termelékenységét és a társadalmi feszültségek éleződésével együttthatta erősen riasztja a „befektetőket”.⁵ Mindez a gazdaságban újabb meg-szorításokat tesz szükségessé – és a lefelé tartó spirál tovább pörög. Ebből viszont az is következik, hogy a gazdaság makroegyensúlyi mutatóinak javulásai is csak pillanat-nyiak lehetnek.

Eme mechanizmus strukturális alapjait (mint arra már utaltam) döntően a késő-kádári technokrácia és értelmiségi szövetségeseik rakják le – tulajdonképpen már a politikai rendszerváltást megelőző évektől kezdődően. De most már a genezis szociokulturális hátterére is rákérdezve, hogyan, miért születnek meg ezek az új elitcsoportok? Ezzel kapcsolatban idéznünk kell Szelényi Iván és *Szelényi Balázs* [1994] gondolatát, akik a „kommunista” eliten belüli és kívüli rivális elitek feltűnésének alapvető okát abban látják, hogy a „kommunista” elit nem gondoskodik saját utánpótlásának felneveléséről – saját gyermekeinek nem „nomenklatura” karriert szán. Magam inkább úgy vélem, hogy ezek a „gyerekek” nem hagyják magukat szüleik „ízlésének” megfelelően nevelni. Kamasz- és fiatal felnőttkoruk egybeesik a létezett szocializmus felbomlásának kezdetével és az országonként változó erősségű nyugati nyitással, a nyugatos típusú magatartásminták és fogyasztói modellek megjelenésével és terjedésével – e folyamatok bázisán pedig a „gyermekek” határozottan fellázadnak szüleik ellen [Szalai 1996].

Globális perspektívából nézve azonban a késő-kádári technokrácia és szövetségesei csak egy nekik „kiosztott” szerepet játszanak eme struktúra alapjainak lerakása-kor – miként általában is a késő-államszocialista elitek Kelet-Európában. Ebből a nézőpontból pedig feltárul előttünk az őket megszülő létezett szocializmus történelmi szerepe is. (Ezen természetesen nem egy „előre leosztott” – teleologikusan értelmezett – szerepet értek, hanem azoknak a folyamatoknak, tendenciáknak az összhatását, amelyek a létezett szocializmusban – bárki akarától függetlenül – mintegy elő-készítik a talajt az újkapitalizmus megszületése és térnyerése számára. Pontosabban: azokat a folyamatokat, tendenciákat sorolom fel a következőkben, amelyek az újkapitalizmus megszületésének és térnyerésének *katalizátorai*.)

E funkció lényege, hogy a létezett szocializmus mint rendszer – fénykora hatalmi elitjének szándéka szerint – szétrombolja (a valóságban inkább csak megbontja) a ta-

⁵ Előbbi már korábban megmutatkozott, de egy idő óta már utóbbi is keményen érzékelhető [MTI 2009c].

lált félfeudális alapviszonyokat (amelyre a történelmi adottságok miatt a polgári-demokratikus viszonyok valószínűleg nem igazán lettek volna alkalmasak) és létrehozta a világkapitalizmus rendszerébe való félperifériás bekapcsolódás – pontosabban újraintegrálódás – társadalomszerkezeti és kulturális feltételeit; vagyis megszüli egyfelől az ipar munkásságot, majd a világkapitalizmus rendszerébe való félperifériás bekapcsolódást levezénylő elitcsoportokat. Valamint ezzel párhuzamosan a folyamatosan növekvő és gazdagodó fogyasztás bázisán az adott időszakban ebben „jobb-nak” bizonyuló kapitalizmust széles társadalmi rétegek számára vonzóvá teszi – és ennek révén depolitizálja, demobilizálja a társadalmat. Magyarországon utóbbi alapozza meg a békés rendszerváltást ugyanúgy, mint azt, hogy a társadalom hosszú ideig gyakorlatilag zokszó nélkül tűri az eredeti tőke- és jövedelemátcsoportosítás megrázkódtatásait. Majd a radikális jobboldal mozgalmaiban a lefojtott elégedetlenség – és a rendszerváltás során a szőnyeg alá söpört nagy társadalmi kérdések [Szalai 2008] – elemi erővel és torz formában törnek felszínre.

És ennél a pontnál a fogyasztás szerepének taglalásához érkezünk.

Foucault [2000] veti fel, hogy a modernitás történetének előrehaladtával alapvetően megváltoznak a hatalomgyakorlás eszközei. A közvetlen kényszerítést, ezen belül a büntetést felváltják a hatalom érvényesítésének finomabb technikái. A frankfurti iskola – elsősorban *Marcuse* [1964] – szellemiségéből következően a „jóléti kapitalizmus” korszakától eme finom technika nem más, mint a fogyasztói vágyak felkeltésén alapuló manipuláció.

Mint arról a tanulmány elején már szó volt – és innen már a saját gondolatmenetem következik – így van ez a létezett szocializmus időszakában is: a fennálló hatalom politikai legitimitásának hiányát a fogyasztás folyamatos bővítésével igyekszik ellensúlyozni: ezzel vásárolja meg a hatalom a társadalom *politikai* lojalitását. A kapitalizmusban ezzel szemben a fogyasztói vágyak folyamatos felkeltése elsősorban a munkára kényszerítés és a folyamatos keresletteremtés eszköze – miután a létezett szocializmussal szemben itt nincs közvetlen munkakényszer, és a politikai rendszer is többnyire legitim, eme rendszer urainak elsősorban a társadalom *gazdasági* lojalitását kell megvásárolniuk. (Azért csak elsősorban, mert választási időszakokban a fogyasztáshoz kapcsoló ígérek a politikai pártok részéről is nagy szerepet kapnak, tehát akkor, amikor politikai lojalitást kell megvásárolni). Mindazonáltal az újkapitalizmus korszakában már itt is változik a helyzet: mivel a tőkének egyre kevesebb munkaerőre van szüksége, vagyis egyre több a „felesleges” ember, a fogyasztási igények felkeltésének és ébren tartásának erősödik egy, már korábban is meglévő, de most markánsabbá váló, határozott *demobilizációs*, vagyis politikai funkciója is [Martin-Schumann 1997].

Szándékosan írok a fogyasztói vágyak felkeltéséről és ébren tartásáról, nem pedig a tényleges fogyasztásról – a „jóléti kapitalizmust” követő újkapitalizmusban ugyanis a kettő elválhat egymástól. Az újkapitalizmust már nem annyira a folyamatosan bővülő és gazdagodó fogyasztás, mint inkább a fogyasztói vágyak felkeltésével való játszadozás jellemzi. Mindazonáltal mindkettő „benne van” az Egyesült Államokbeli legutóbbi „túlfogyasztásban” – de a magyar devizahitelek nagyarányú eladósodásában is. Utóbbi miatt (is) bizonyos értelemben – legalábbis a társadalom néhány szegmensét tekintve – Magyarországon szintén „túlfogyasztási” válságról beszélhetünk.

De eközben az is tudható, hogy ebben az országban a társadalom igen nagy részét tekintve az elemi szükségletek kielégítettsége szempontjából inkább alulfogyasztás regisztrálható [Ferge 2009b], nem függetlenül attól, hogy egyrészt az utóbbi húsz évben a tőkejövedelmek növekedése többszörösen meghaladta a munkajövedelmek növekedését [Pitti Zoltán 2009], másrészt a foglalkoztatottsági ráta kirívóan alacsony szintre süllyedt.⁶ Az ő esetükben elmondható: fegyelmezésük nem a folyamatosan bővülő és gazdagodó fogyasztással, hanem a fogyasztói vágyak felkeltésével és „bővített újratermelésével” történik.

Ez a „beetetésnek” is nevezhető játszma tulajdonképpen már a létezett szocializmusban is tetten érhető. A magyar társadalom már az 1978-as gazdaságpolitikai fordulat óta azt hallja politikai és gazdasági elitjétől, hogy a szebb – és Nyugatról származó prospektusokban, valamint az elitek és a felső középrétegek fogyasztói szokásain meg is mutatott – jövő érdekében „átmenetileg” meg kell húzniuk a nadrágszíjat: „még két év megszorítás, és utána jöhet a fellendülés”.

A késő-kádári technokrácia nagyjából 2004-től, az első Gyurcsány-kormány felállításának időszakától kezdve kivonul a csúcs hatalomból – hogy helyét egy általa szocializált, de vele szemben baloldali nosztalgiákkal már szinte egyáltalán nem rendelkező fiatalabb elitcsoportnak adja át [Szalai 2005b] – ugyanakkor nagy részük üzleti pozíciók elfoglalása mellett az újkapitalizmus fő ideológusává szegődik. És azt kiáltja az emberek felé, hogy fogyasztani nagyon jó – de most ne akarjanak fogyasztani. Majd ha előtte mérséklék élvezeteiket. A bevásárlóközpont eme játszma tárgyi példája: szemben Nyugat-Európával, nálunk egyenesen a főváros közepébe telepítik – de az emberek főként csak szemlélődjenek benne.

Mindazonáltal ez a történet nem csupán a gazdasági elit kifinomult hatalomgyakorlási technikájáról, hanem önsorsrontó magatartásáról is szól: hosszú bekezdésekben írtam az e mentalitáshoz kapcsolódó megszorító gazdaságpolitikának a tőke lehetőségeit is rontó, önemésztő hatásmechanizmusáról.

A fogyasztói mánia – és mellette a munkaalkoholizmus – az a szenvedély, amelyet a korlátlan és kontrollálhatatlan profitéhség szenvedélyétől hajtott tőke folyamatosan gerjeszt és újratermel. Az ezektől szenvedő és folyamatosan kielégítetlen emberek pedig valamiféle kárpótlást, ellenszenvedélyt keresnek, hiszen egy szenvedélyt csakis egy másik szenvedély képes legyőzni. Mivel pedig a neoliberalizmust baloldali, szocialista mezben áruló „harmadik út” zsákutcának bizonyult, ez az ellenszenvedély szerte a világon egyre inkább a közösségiséget imitáló erősödő nacionalizmus, sőt rasszizmus lesz – a centrum országaiban is. Szakértői vélemények szerint pedig a radikális jobboldal ereje és agresszivitása Magyarországon – nem függetlenül a történelmi hagyományoktól és azok feldolgozatlanságától – különösen erős.

6. A BUKÁS

Tamás Gáspár Miklós már több éve kimondta, de húsz évvel a politikai rendszerváltás után különös élességgel rajzolódik ki: a magyarországi kapitalizmus és azt létrehozó

⁶ Sőt, a „túlfogyasztók”, így a devizahitelesek egy része is munkajövedelméből magát és családját fenntartani nem képes eladósodottakból áll.

rendszerelváltás lényegében véve megbukott. Abból a szempontból mindenképpen, hogy a rendszerelváltás nyomán kiépülő új rendszer gyakorlatilag semmiben sem képes teljesíteni a rendszerelváltó elitek ígéreteit. A rendszerelváltás kezdeményezői szociális piacgazdaságot ígértek, és ma ehelyett azt látjuk, hogy a társadalom csaknem egyharmada létminimum alatt él [Ferge 2009b], és jelentős alulfoglalkoztatottság mellett a munkában lévők helyzetét is nagyfokú bizonytalanság, kiszolgáltatottság jellemzi [Szalai 2004b; Bartha 2009]. A rendszerelváltás kezdeményezői politikai demokráciát és szabadságot ígértek, és ma ehelyett azt látjuk, hogy a politikai pártok nem nyújtanak valódi választási lehetőséget a választópolgároknak, a politikai pártok vezetői Bibó István [1948: 603–613] szavaival élve olyan „hamis realisták”, akiknek a tevékenysége ki merül „a hazug konstrukció ide-oda tologatásában”. És mivel a konstrukció valóban hazug, az a politikus, aki kísérletet tesz választási ígéretei teljesítésére, szükségképpen bukásra van ítélve.⁷

És ezzel megbuktak nemcsak a rendszerelváltást levezénylő politikusok, de értelmiségi ideológusaik is. Még akkor is, ha többségük mindmáig úgy tesz, mintha a lényegét tekintve mi sem történt volna [Szalai 2009a].

De miben is áll a konstrukció előbb említett hazugsága? Nos, abban, hogy a politikai elitnek el kell hitetnie önmagával és a társadalommal, hogy az ország sorsát érintő érdemi döntések az ő kezében összpontosulnak. Holott a tényleges hatalmat a külső és belső gazdasági elitek és értelmiségi ideológusaik birtokolják, amelyek keményen megszabják – erősen korlátozzák, sőt, időről időre teljesen beszűkítik – a politikai elitek mozgásterét. (A rendszerelváltás kezdeti időszakában a rendszerelváltó elitek keze még kevésbé volt kötött [Szalai 2005a], az alternativitásban rejlő lehetőségek felismerését és realizálását azonban elmulasztották).

Az elmúlt húsz év hatalomszerkezeti történetét legplasztikusabban Éber Márk Áron [2008] metaforája jellemzi: „az ökonokrata szakértelmiség útja az osztályhatalomhoz”. Farkas Attila Márton [2006: 103] pedig minden korábbinál élesebb képet fest ezen elitcsoport szociokulturális jellemzőiről, valamint önlegitimációs ideológiáiról és annak nyelvi eszközeiről: „nálunk a »komoly szakértelem« és nyomában a közvélekedés *kivételesen minden esetben* a népre (a »lakosságra«) nézve hátrányos döntést tartja »megalapozott«, »felelős« döntésnek és a népre kedvezőt »elhízázott«nak«, »károsnak«, »felelőtlennek«, az erről szóló beszédet pedig »demagógnak« és »populistának«. E beszédben a »szakmailag megalapozott«, a politikusi »fájdalmas, de szükséges« szófordulat szinonimája”.

De mi is kerül itt válságba, mi is bukott meg tulajdonképpen? Válaszom: az újkapitalizmus, mint rendszer.

Gideon Rachman [2009] nemrég a Financial Times hasábjain a magyar válságot a globális válság *mikrokozmoszának* nevezte. És valóban, Magyarországon már a 2000-es évek első harmadától a centrumországokénál markánsabban jelennek meg az újkapitalizmus lényegi válságelemei: a humán és ökológiai erőforrások felélése, az egyes szférákban megnyilvánuló alulkereslet, a politikai elit súlytalanná válása, a társadalom erősödő szétesése, atomizációja [Szalai 2005b]. Ennek oka pedig –

⁷ Lásd Gyurcsány Ferenc miniszterelnök elődjének, Medgyessy Péternek a történetét, akit a globális és helyi gazdasági elitek buktattak meg azért, mert kormányra kerülve teljesítette az általános életszínvonal emelésére tett ígéreteit (Szalai 2005b).

mint azt már érintettem – Magyarország félperifériális jellege (duális gazdaság- és társadalomszerkezete, éles társadalmi egyenlőtlenségei, a helyi kultúra hanyatlása, a gyenge demokratikus hagyományok és civil társadalom, az erős kitettség a nemzetközi gazdasági-pénzügyi folyamatok ingadozásainak), valamint ezzel összefüggésben az, hogy a kelet-európai félperiférián a rendszer működtetésére a centrumhoz, centrumokhoz viszonyítva kevesebb erőforrás áll rendelkezésre – kevesebb az „olaj”, jobban csikorognak a kerekek...

Magyarország tükörszerepéhez paradox módon sajátos történelmi hagyományai is hozzájárulnak. Mégpedig döntően uralkodó elitje magatartásmintáinak folyamatos átöröklése révén.

Az „ökonokrata” szakértelmiség magja, fiatalabb nemzedékeinek atyja a későkádári technokrácia, amelynek habitusáról 1989-ben a még szamizdat *Beszélő* hasábjain többek között a következőket írtam [Szalai 1989b: 26]: „Az új elit nemcsak különbözik, de igen fontos szempontból hasonlít is a régihez. Ez szocializációjának egyik további sajátosságával (az elsőt a nyugati piacgazdaságokból beszüremelő tapasztalatok jelentik [Sz. E., 2009]) függ össze: a Kádár-korszak magyar társadalmát keresztül-kasul átszövő bürokratikus különalkuk rendszerében nőtt fel, vált a hatalom birtokosává, vagy jó reményű várományosává. Ha akarta, ha nem, előrejutása során igénybe kellett vennie a bürokratikus különalkuk rendszerét. Az informális alkudozás képessége tulajdonságává vált, és ez jelentősen gyengíti, gyengítheti piaci irányultságának erejét. Az új elit tagjai ebből a szempontból kettős kötődésű hősök. Különösen nagy jelentősége van annak, hogy a régi elithez hasonlóan jól bejáratott informális kapcsolatrendszer építettek ki egymás között”.

Ennek alapján (is) akkori prognózisom lényege a következő volt: „Nem lesz tehát sem radikális reform, sem diktatúra. Ami várható, az egy autoriter, de nem diktatórikus politikai berendezkedés és a társadalom alapvetően rendies jellegének fennmaradása – nyugat-európai színekben. Ez a rendszer azonban a szociális feszültségek egyre erőteljesebb növekedése miatt valószínűleg nem lesz tartós, de társadalmi empátia hiányában fenyegetettségét az új elit várhatóan nem fogja időben felismerni” [Szalai 1989b: 28].

És valóban: az elmúlt húsz év története nem tisztán neoliberális jellegű, inkább időről időre fellángoló reformradikalizmus jellemzi, amelynek hatásait azután egyfelől az elitek önnön rendisége, másfelől a társadalom sajátosan, gyengén, de mégis csak működő védekező mechanizmusai [Polányi 2001] időnként valamelyest tompítják. (A kiépülő rendszer „tartósságával” kapcsolatos előrejelzésemhez még visszatérek.)

Ami adott témánk szempontjából a leglényegesebb, az a rendiség máig tartó továbböröklése.⁸ És az, hogy valójában ezzel való „terheltségünk” is a világkapitalizmus változási tendenciáit rajzolja ki élesen. *New Capitalism – and What Can Replace It...* című 2008-as könyvemben részletesen is kifejtem: globális szinten a piaci verseny beszűkülése, a munkaerőnek a tőkéhez viszonyított jóval kisebb mobilitása, a profitérdekelt magántulajdonos egyre láthatatlanabbá válása és mindennek következtében az egyéni, informális és bürokratikus alkumechanizmusok előtérbe

⁸ Hasonló következtetésekre jut Böröcz József [2002].

kerülése *a társadalmi viszonyok refeudalizációjának* irányába mutat. E folyamatra egyébként korábban már más szerzők is felhívták a figyelmet: például *Jeremy Rifkin* [2001], aki a jelenkori kapitalizmus folyamataiban egy *globális középkor* felé mutató elmozdulást lát. A találó kifejezés szerint a világ globális faluvá lett.

Vagyis a magyarországi rendiség egyre inkább világtendencia is, bizonyos értelemben nem más, mint a polgári demokratikus játékszabályok általános gyengülésének, felborulásának sajátos, túlrajzolt tükörképe – legalábbis a várható jövőt illetően.

De amit Magyarországról elmondtam – és itt visszatérünk a tanulmány kiinduló téziséhez – az többé-kevésbé egész Kelet-Európát jellemzi. Bár Magyarország élen jár a nemzetközi folyamatoknak való kitettségben, a többi kelet-európai ország képe is gazdaságuk és társadalmuk többé-kevésbé kettős szerkezetét (az egyetlen kivétel talán Szlovénia), szakmastruktúrájuk fokozódó leértékelődését (külföldre irányuló termékeiknek igen magas a bértartalma) és termelési kínálatuk monokultúrás jellegét mutatja. Vagyis több magyar szerzővel ellentétben úgy vélem, hogy viszonyaink definiálásakor túlzott leegyszerűsítés, pontosabban egyoldalúság kizárólag valamiféle „magyar modellről”, illetve annak válságáról beszélni. E megközelítésről *Szilágyi Ákos* [2008] több mint egy éve született gondolatai jutnak eszembe: a magyar habitust a legnagyobb szélsőségek közötti ingadozás jellemzi. Hol túlértékeljük magunkat („a legvidámabb barakk” vagyunk, „éltanulók vagyunk” stb.), hol a lehető legrosszabbnak véljük nemzeti teljesítményünket, súlyos önváddal, sőt egyenesen a nemzethalál gondolatával küszködünk. Mostani évtizedünk közepe tája óta éppen az utóbbi életérzés vált uralkodóvá, a 2008. őszi krízis kitörése óta pedig – egészen idáig – szinte elsöprővé [Szalai 2009]. A magyar közvélemény-formáló értelmiség, amely az újkapitalizmus egész rendszerének súlyos válságával nem kíván szembesülni, azt csak most kezdi látni, láttatni (néhányan már rögtön az ellenkező, eufóriás állapotba kerülve), hogy a térségben Magyarország nincs egyedül, súlyos válságba került szinte egész Kelet-Európa is [R. Hahn 2008].⁹

Az viszont való igaz, hogy a mostani krízis kelet-európai térségen belüli differenciáló hatását ma még korai lenne megjósolni. Amit már láthatunk: az egy-két éve még „aktuális éltanulóként” jellemzett Szlovákia gazdaságának magyarországinál is drámaibb összeomlása [MTI 2008] és a gazdaságukat korábban nálunk kevésbé kinyitó Csehország és Lengyelország viszonylagos állóképessége [Malek 2009; Pilawski 2009].

Összefoglalva: a magyarországi kapitalizmus válsága a globális, ezen belül a kelet-európai újkapitalizmus általános válságának felnagyított tükörképe, sűrítője. Erre a tükörszerepre pedig Magyarországot *sajátos* – a tanulmány bevezetőjében említett kompország-jellegével összefüggő – szocialista múltja teszi alkalmassá. Mindazonáltal ez a múlt nem oka, hanem csupán katalizátora annak, hogy a kapitalizmus általános válsága a magyar kapitalizmus válságban paradigmaticus erővel jelenhessen meg.

9 Pedig néhány józan közgazdász – elsősorban *Kádár Béla* [2007] – leírta: a magyar növekedési mutatók az elmúlt 15–20 év távlatában nem rosszabbak, mint a többi kelet-európai országéi. A politikai rendszer hosszú távon nézve nem instabilabb, a „mutyizás”, a fekete és szürke gazdaság nem kiterjedtebb. A magyar foglalkoztatási mutató nagyon rossz – de Lengyelországé (legalábbis a két évvel ezelőtti adatok alapján) még rosszabb (Az EU-15-ök foglalkoztatási rátája 2007-ben 65,7 százalék, Magyarországé 57,3, Lengyelországé 57,0 százalék [European Economic Statistics 2008: 205]).

7. RÖVIDEN A JÖVŐRŐL

Bár válságról, sőt bukásról írtam, nem gondolom, hogy a jelenlegi társadalmi-gazdasági berendezkedést a belátható időn belül valamiféle egészen új, az újkapitalizmus rendszerét alapjaiban meghaladó rendszer válthatja fel, akár világszinten, akár – és főként – a kiszolgáltatott helyzetben lévő Magyarországon és Kelet-Európában. A létezett szocializmus magyarországi ellenzéki köreiben a török hódoltságot idézve annak idején szállóige volt, hogy a „tarthatatlan állapotok” ötszáz évig tartottak... Vagyis mind a globális, mind a helyi válság állapota hosszú évtizedekig is eltarthat, kisebb javulásokkal (most mintha e kezdetének lennénk tanúi), majd újabb visszaesésekkel. (Ebből a szempontból 1989-es előrejelzésemet, amely az új magyar kapitalizmus rövid időn belüli teljes széthullását prognosztizálta, ma már nem tartom reálisnak.)

Bár e hosszú évtizedeket tekintve a globális válságnak több kimenetele is lehetséges, most a legvalószínűbbnek az látszik, hogy a centrumországokban az általános keresletélénkítés eredményeként a termelőkapacitások adott szerkezete még egy ideig megmenthetővé, stabilizálhatóvá válik. Az ehhez szükséges forrásokat mostanáig a bankóprés segítségével és a Kína és a kőolajtermelő országok felé történő további eladósodással teremtették elő. Most pedig azt látjuk – a legélesebben az Európai Unión belül –, hogy az élénkítő gazdaságpolitikák következtében felduzzadt hatalmas adósságállományokat a centrumországok nemzeti kormányai elsősorban a munkásság valamint a perifériák, félperifériák erős kizsákmányolásával, kizsigerelésével kívánják lefaragni – erről szólnak a manapság egymás után születő nagy megszorító csomagok. Másodszorban és gyengébben a bankszféra megcsapolásával. A termelő szférát mindez jórészt érintetlenül hagyja.

Mindezek már rövid távon jelentkező negatív hatásait itt és most nem tudom taglalni – az eddig vázoltakból könnyen levezethetők. Ami nem sokkal később jelentkező, ezeknél is nagyobb baj lenne, az (többek között) az adott termelőkapacitások elértéktelenedésén alapuló válság elhúzódása, ami átmeneti amplitúdórezgések után a mostaninál is nagyobb és pusztító erővel törhetne felszínre.

Magyarországnak és a többi kelet-európai országnak ilyen körülmények között kell elnavigálniuk magukat. Lényegében véve akkor is, ha létrejönne a többek által is már régóta szorgalmazott kelet-európai összefogás, amelynek révén a régió legalább kísérletet tehetne a nemzetközi térben sajátos érdekei érvényesítésére.

IRODALOM

- Ábrahám Ambrus–Krivan Bence (2010): Búcsú a recessziótól: sereghajtókból élenjárók lettünk. *Népszabadság*, május 13. 6.
- Amin, Samir (1999): Regionalisation in Response to Polarizing Globalisation. In: Björn Hettne, András Inotai and Osvaldo Sunkel (ed.) *Globalism and the New Regionalism*. Palgrave Macmillan, New York. 5484 p.
- Andor László (2003): A láthatatlan kéz, avagy: miért kevésbé rossz Magyarországon az IMF reputációja, mint külföldön? *Egyenlítő*, I. évf. 2. sz., 50–54.
- Antal László (1985): *Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

- Artner Annamária (2001): Bárgyú játékosok. *Eszmélet*, 50: 218–223.
- Artner Annamária (2008): *Nemzetközi pénzügyi válság és világrendszer-kritika*. Kerekasztal-beszélgetés. Kossuth Klub, október 29. 6–16.
- Ash, Timothy Garton (1990): *The Magic Lantern. The Revolution of Witnessed in Warsaw Budapest, Berlin and Prague*. Random House, New York.
- Baka F. Zoltán (2009): A válság kikezdte a dolgozók egészségét. Nem jellemző a táppénzcsalás az elbocsátottakra. *Népszabadság*, augusztus 6., 10.
- Baksa Roland (2009): Kacsá, hogy az EU felé már egy hónapja vállaltuk a Bajnai csomagot. www.index.hu, április 7.
- Bartha Eszter (2009): *A munkásosztály a kapitalizmusba megy – munkások a magyar és német rendszerváltásban* (Koltai Mihály és Vida Viktor interjúja) <http://www.hungary.indymedia.org>, 2009. július 29.
- Bello, Walden (2008): *A Primer on the Wall Street Meltdown*. Transnational Institute, szeptember <http://www.tni.org>
- Bence György–Kis János (M. Rakovski) (1983): *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel*. Párizsi Magyar Füzetek, Párizs
- Bibó István (1948): Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: Bibó István *Válogatott Tanulmányok, 1945–1949*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986., 569–620.
- Bozóki András (ed.) (2002): *The Roundtable Talks of 1989: The Genesis of Hungarian Democracy: Analysis and Documents*. Central European University Press, Budapest-New York, 431. pp.
- Böröcz, József (2002): „Stand” Reconstructed: Contingent Brossure and Institutional Change. In *Sociological Theory*. ASA 15(3): 215–248. p.
- Bryant, Christopher G. A.–Mokrzycki, Edmund (szerk.) (1994): *The New Great Transformation? Change and Continuity in East-Central Europe*. Routledge, London and New York.
- Burawoy, Michael–Verdery Katrine (1999): *Uncertain Transition Ethnographies of Change in Postsocialist World*. Rowman & Littlefriend, 322. pp.
- Éber Márk Áron (2008): Az „ökonokrata” szakértelmiség útja az osztályhatalomhoz. Társadalom- és fogalomtörténeti vázlat. *Társadalmi tanulmányok*, ELTE TÁTK Hallgatói Önkormányzat Évkönyve., 233–267.
- Eichengreen, Barry–O'Rourke, Kevin (2010): *The Tale of Two Depression*. <http://www.voxen.org/index.php?q=node/3421>
- Erős Ferenc (1988): Válság és pszichológia. In: Arat a magyar. *A Szociálpolitikai Értesítő és a Fejlődés-tanulmányok sorozat különszáma*. MTA Szociológiai Kutatóintézete., 126–136.
- Farkas Attila Márton (2006): *Arrobori, avagy a honi politikai közbeszéd természetrajza*. Liget Kiadó, Budapest.
- Farkas Péter (2008): A világgazdaság lufi és az államA nemzetközi pénzügyi válság és világrendszer-kritika. *Eszmélet* 8: 19–23.
- Farkas Zoltán (2009): Mélyponton a magyar gazdaság. HVG Online <http://www.hvg.hu>, augusztus 23.
- Ferge Zsuzsa (2009a): Kire vigyázzanak a válságkezelők? *Népszabadság*, március 7., 18.
- Ferge Zsuzsa (2009b): Itt emberek is él(né)nek. *Népszabadság*, augusztus 8., 18.

- Foucault, Michel (2000): A hatalom mikrofizikája. In: a szerző *Nyelv a végtelenhez* c. kötete. Latin Betűk Kiadó, Debrecen.
- Független Hírügynökség (2008): Egyre erőszakosabbak a gyermek- és fiatakorú bűnözők. *Független Hírügynökség*, 2008. február 19.
- Habermas, Jürgen (1990): *The Philosophical Discourse of Modernity*. The MIT Press, 450. pp.
- Hajba Ferenc (2008): Nyugatra tartanak a szakemberek. A vonzó külföldi állások miatt sok határ közeli cég már létszámhiánnyal küzd. *Népszabadság*, február 14., 9.
- Hanley, Eric–Matěju, Petr–Vlachová, Klara–Krejčí, Jindrich (1988): *The Making of Postcommunism Elit in Eastern-Europe*. Working Paper of Research Project „Social Trends” 4/1988 <http://archiv.soc.cas.cz/stwp/98-4.doc>
- Harman, Chris (2009): The Rate of Profit and World Today, *International Socialism*, <http://www.isj.org.uk/?id=340>
- Hegel, GWF (1917): *Gesammelte Werke*. Felix Mainer Verlag, Hamburg, Band 9.
- Hvg.hu (2007): Soros komoly kiigazításra számít, *HVG Online*, <http://www.hvg.hu>, 2007. november 7.
- Hvg.hu (2009): Az életből tanulnak. Önző és magára hagyott nemzedék: tinédzserek demokráciaképe, *HVG Online*, <http://www.hvg.hu>, 2009. február 5.
- IMF (2008): *World Economic Outlook*. Washington, IMF
- Index.hu (2009): A magyarok fele örül a Jobbik térnyerésének. *Index.hu*, <http://www.index.hu>, 2009. július 19.
- Kádár Béla (2007): Leszakadási tünetek és vészjelek, *Népszabadság*, június 23., 23.
- Kliman, Andrew (2010): *The Persistent Fall in Profitability Underlying in Current Crisis*: <http://www.aklim.squarespace.com/strogate/Persistent%20Fall%20whole%20primo%2010.17.09.pdf>
- Krausz Tamás (1997): A világrendszer és az öngazgatás a peresztrojka periódusában. A szocialista alternatíva bukásának történetéből: a belső és a nemzetközi komponens. *Eszmélet* 33: 97–138.
- Krausz Tamás (2007): Perestrojka and Redistribution of Property in the Soviet Union: Political Perspectives and Historical Evidence. *Contemporary Politics*, 13(1).
- Krausz Tamás (2008): Nemzetközi pénzügyi válság és világrendszer-kritika. A szerző hozzászólása a kerekasztal-beszélgetésen. *Eszmélet* 80: 7–9.
- Krugman, P. (2009): *The Return of Depression Economics*. New York: W. W. Norton and Company, reprint edition
- KSH (2009): *A KSH jelenti*, 2009. Gyorstájékoztatók archívuma. <http://www.ksh.hu>
- KSH (2010): *A KSH lakossági munkaerő-felmérése*. Budapest: KSH
- Ladányi János–Szelényi Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Lányi András (1988): Hagyomány, szerep, azonosság. In: *Arat a magyar. A Szociálpolitikai Értesítő és a Fejlődés-tanulmányok sorozat különszáma*. MTA Szociológiai Kutatóintézete., 11–22.
- Lóránt Károly (é. n.): *A Magyarország eladósodásával kapcsolatos legfontosabb tudnivalók*. <http://www.nemzetierdek.hu/rep.php>

- Losonczi Ágnes (1989): *Ártó-védő társadalom*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Magyar kulturális stratégia (2005). Munkaanyag, 2. változat. Budapest
- Malek, Jiří (2009): A válság és a cseh köztársaság: politikai észrevételek a baloldaltól. *Transform!*, 01: 63–75.
- Marcuse, Herbert (1964): *One Dimensional Man. Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*. Beacon Press, Boston, 224. pp.
- Martin, Hans Peter-Schumann, Harald (1997): *Die Globalisierungsfalle Der Angriff auf Demokratie und Wohlstand*. Rowohlt Verlag Reinbek bei Hamburg
- Marx, Karl (1974): A tőke. III. könyv. In: *Karl Marx és Fridrich Engels művei*, 25. kötet, Budapest
- Mózer András (2009): Kikiáltották a reformdiktatúrát. Gyurcsányék elfelejtettek szólni. *HVG Online*, <http://www.hvg.hu>, április 6.
- MTI (2008): Negatív Európa csúcson a szlovák GDP. *MTI*, 2008. szeptember 2.
- MTI (2009a): Soros György: Ez „béna kifogás”. *MTI*, 2009. január 29.
- MTI (2009b): Új határidőt adna Brüsszel a deficit leszorítására. *MTI*, 2009. június 24.
- MTI (2009c): Aggódik az IMF a politikai kockázatok láttán. *MTI*, 2009. június 30.
- Nagy N. Péter (2009): Nem lesz hála. *Népszabadság*, február 16., 8.
- Napi Gazdaság (2007): Jön a magyar hitelválság. *Napi Gazdaság* november 27. 24.)
- Némethné Gál Andrea – Sinkovics Alfréd – Szennyesy Judit (2008): Helyzetbe hozható-e a kis- és középvállalati szektor társas vállalkozásai? Stagnálás és/vagy differenciálódás? *Közgazdasági Szemle*, szeptember, 807–825.
- Nol.hu (2009): Az IMF szerint euró kell Kelet-Európának. *Népszabadság Online*, <http://www.nol.hu>, 2009. április 6.
- Palánkai Tibor (2009): Gondolatok a jelenlegi világgazdasági válság természetéről. In: Miszlivetz Ferenc (szerk.) *Eredeti válság-felhalmozás. Összeomlás vagy átalakulás?* Savaria University Press – MTA Politikai Tudományok Intézete, Szombathely – Budapest, 77–96.
- Papp József (2009): *A magyar gazdasági csoda*. Alexandra Kiadó, Budapest, 239. p.
- Pelle János (2008): Kezeletlen alkoholisták, drogfüggők, pszichiátriai betegek az utcán. *HVG Online* <http://www.hvg.hu>, március 4.
- Pilawski, Krzysztof (2009): Válság Lengyelországban. *Transform!*, 01: 76–87.
- Pitti Zoltán (2002): *Európai felzárkózás és/vagy versenyképességünk javítása*. (Előadás az MKT 2002. november 19-i rendezvényén).
- Pitti Zoltán (2006): *A tulajdonosi struktúra módosulása és a jövedelemeloszlás új gyakorlata a felzárkózó magyar gazdaságban 1992–2004*. Kézirat. Budapest.
- Pogátsa Zoltán (2007): Éltanuló válságban. Állam és Piac a rendszerváltás utáni Magyarországon. *Figyelő*, Budapest.
- Polányi Károly (2001): *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Times*. Beacon Press. Boston.
- R. Hahn Veronika (2008): Kifogyóban Kelet-Európa szerencséje? *Népszabadság*, augusztus 16., 12.
- Rachman, Gideon (2009): Hungarian lessons for a world crisis. *Financial Times* May 11.
- Rifkin, Jeremy (2001): *The Ages of Access. The New Culture of Hypercapitalism Where all of Life is a Paid-for Experience*. New York: Jeremy T. Tarcher-Putnam

- Róna-Tas Ákos (1997): Path Dependence and Capital Theory: Sociology of Post-communist Economic Transformation. In: *East-European Politics and Societies* 12: 107–131.
- Stark, Dávid–Bruszt László (1998): *Post-Socialist Pathways. Transforming politics and property in East-Central-Europe*. Cambridge University Press, 274. pp.
- Szabó Brigitta (2009): Magyar gazdaság: részletek a gödör aljáról. *Népszabadság*, december 10., 12.
- Szabó Brigitta (2010): Matolcsy György: Tovább romlik a magyar beteg állapota. *Népszabadság*, június 17. 5.
- Szalai Erzsébet (1989a): See-saw Economic Mechanism and Large-Company Interest. In: *Acta Oeconomica* 4(1–2):101–136. p.
- Szalai Erzsébet (1989b): The New Elite. *Across Frontiers*, 1989–1990.
- Szalai Erzsébet (1991): Integration of Special Interest in the Hungarian Economy: The Struggle Between Large Companies and Party and State Bureaucracy. *Journal of Comparative Economics* 15(2): 284–294
- Szalai Erzsébet (1996): Notes From the Belly of a Whale. The Crisis of the Hungarian Cultural Elite and the Dilemmas of the Intelligentsia. In: *Two Studies on Transition: Intellectuals and Value Changes. Discussion Paper Series*. Collegium Budapest Institute for Advanced Study. 3–25.
- Szalai Erzsébet (2001): The Economic Elite and Social Structure in the Hungarian new capitalism. *Central European Political Science Review*. Quarterly of Central European Political Science Association 2(5): 115–151.
- Szalai Erzsébet (2004a): Az újkapitalizmus intézményesülése – és válsága. *Kritika*, április, 1–6.
- Szalai Erzsébet (2004b): Ownership Relations, Social Structure and Workers. In: *Eszmélet – Consciousness* 27–48.
- Szalai Erzsébet (2005a): *Socialism. An Analysis of its Past and Future*. CEU Press, Budapest–New York.
- Szalai Erzsébet (2005b): A kormányváltás politikai gazdaságtana. *Kritika*, június, 1–6.
- Szalai Erzsébet (2008): *New Capitalism – and What Can Replace It*. Pallas Publisher Ltd. Budapest, 158 pp
- Szelényi Iván–Eyal, Gil–Townsend, Eleanor (1998): *Making Capitalism without Capitalists*. Verso, London, 1998.
- Szelényi Iván–Katarzyna Wilk (2009): Poverty and Popular Mobilization in Post-Communist Societies. In: Ian Kubik (ed). *Justice, Hegemony, and Social Movements*. New-York: SSR.
- Szelényi Iván–Szelényi Balázs (1994): Why Socialism Failed: Towards a Theory of System Break Down – Causes of Disintegration of East-European States Socialism. *Theory and Society* 23: 211–231.
- Szentes Tamás (2009): Rapszodikus megjegyzések a válságról és a válságot magyarázó nézetekről. In: Mészlivetz Ferenc (szerk.) *Eredeti válság-felhalmozás. Összeomlás vagy átalakulás?* Savaria University Press – MTA Politikai Tudományok Intézete, Szombathely – Budapest, 183–208.
- Szilágyi Ákos (2008): Kényszersors. *Népszabadság*, március 8., 25.
- Varga István (2006): Van-e törvényes alapja a Gyurcsány-csomagnak? *Magyar Nemzet*, július 3., 7.

Went, Robert (1996): *Globalization – Neoliberal Challenge, Radical Responses*. Het Spinhuis, Amsterdam

White House (2010):

<http://www.whitehouse.gov/omb/budget/fy2011/assets/hist07z1.xls>